

PAMIRŠTAS VILNIUS.

IŠ VILNIAUS PILIŲ TYRINĖJIMU ISTORIJOS

BIRUTĖ RŪTA VITKAUSKIENĖ

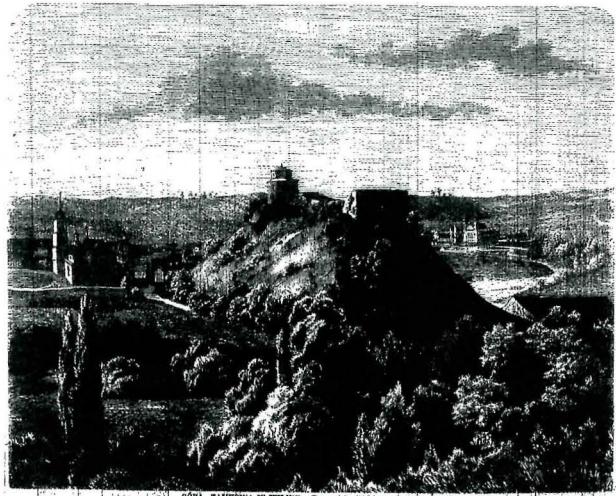
Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcijos Mokslinių tyrimų skyriaus vedėja,
Vilniaus dailės akademijos dėstytoja

I. Prarastas XVIII a. pabaigos miestas ir pilys

„Vilnius atrodė chaotiskai. Daug rūmų, aplink – menkos lūšnos. [...] Link didingos katedros vedančios gatvės buvo negrįstos, pilnos visokiausių šiukšlių [...]. Namai daugiausia mediniai, nors buvo ir keletas mūriniai. Išsidriekę kalvos papédėje, dviejų upių (Neries ir Vilnios) santakoje, miestas buvo labai nešvarus. Kiaulės lakstė kur pakliuvo.“

Jozefas Frankas, 1804–1805 m. Iš J. Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, Vilnius, 2001, p. 49–50.

Vilniaus pilių tyrinėjimų istorija skaičiuoja antrajį šimtą metų. Pirmosios publikacijos, kuriose pateikiamos istorinės žinios apie Vilniaus pilis, pasirodė XIX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje Varšuvoje leidžiamuose literatūriniuose žurnaluose ir laikraščiuose. Šie leidiniai, atsiradę brėstant 1831–1832 m. sukilimui, buvo menkai iliustruoti. Juose publikuoti Vilniaus pilių vaizdai, atspindintys XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios padėti. Tuometiniai laikraščiai neturėjo kitokios iliustracijų spausdinimo technologijos, galėjo tik padaryti medžio arba vario raižinių pagal originalų piešinį arba paveikslą. Retais atvejais buvo publikuojamos litografijos. Tas pats Vilniaus Pilies kalno vaizdas iš šiaurės pusės publikuojamas 1829 m. ir kiek supaprastintas – 1835 m.¹ (**1 pav.**) Šio vaizdo originalas – litografija – išliko Varšuvos nacionalinio muziejaus rinkiniuose.² Pilies kalno ir Gedimino bokšto išvaizda panaši į matomą dailininko Juozapo Peškos 1808 m. akvarelėje.³ Panašus atvaizdas – nežinomo dailininko 1805 m. nutapytame peizaže „Vilniaus pilys iš šiaurės pusės“.⁴ Litografiuoti Vilniaus miesto ir pilų paveikslai atsirado po 1817 m., kai Vilniaus universitete buvo įrengta

2. Pilies kalnas Vilniuje. Medžio raižinys pagal Ceglińskio piešinį iš Tygodnik Ilustrowany, 1861, t. 3, Nr. 74.

Castile Hill in Vilnius. Woodcut based on Cegliński's drawing in 'Tygodnik Ilustrowany', 1861, t. 3, nr. 74.

litografijos spaustuvė.⁵ Medžiągą litografams teikė piešėjai ir tapytojai. XIX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyste spaustuviniai darbai ypač pagyvėjo, kai litografiu buvo paskirtas Motiejus Pšibylskis (1795–1867). Kaip tik jis 1832 m. išspaudo dailininko Karolio Račinskio sukurtą architektūrinį Vilniaus Žemutinės pilies rūmų ir katedros vaizdą, pagyvintą įvairių socialinių sluoksnių vilniečių stafažinėmis figūromis.⁶

Padėties plačiajai publikai skirtoje periodikoje pradėjo sparčiau keistis XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai Lenkijoje ir Lietuvoje prasidėjo iliustruotų dienraščių era. Puikių Vilniaus pilių vaizdų, perpieštų iš litografijų, o kartais ir originalių tapybos darbų paskelbė Varšuvoje leidžiamas *Tygodnik Ilustrowany*.⁷ (**2, 3 pav.**) Laikraštis savo raižytojams duodavo išraižyti spaudai ne tik prieš keletą dešimtmečių Lietuvos dailininkų sukurtų peizažų litografijas (antai Wacławo Przybylskio straipsniui iliustruoti panaudota prieš 1842 m. dailininko Vincento Dmachausko nutapytą Vilniaus panorama, kuri buvo litografiuota 1842 m.⁸), bet ir Vilniaus fotografo Abdono Korzono 1860–1861 m. padarytas pilių vaizdų nuotraukas (pagal jas tam pačiam W. Przybylskio straipsniui iliustruoti laikraščio dailininkas Podbielskis išraižė medžio raižinius).⁹ Reikia pasakyti, kad A. Korzono peizažinės Vilniaus panoramos būtų greitai išstūmusios kitokiomis technikomis atliktą Vilniaus vaizdų publikavimą laikraščiuose. Taip portretinė fotografija XIX a. antrojoje pusėje išstumė tapybinį ir pieštą realistinį psichologinį

1. Vilniaus pilų griuvėsiai. Litografija iš Melitele, 1829.
The Ruins of the Castles in Vilnius. Lithograph from 'Melitele', 1829.

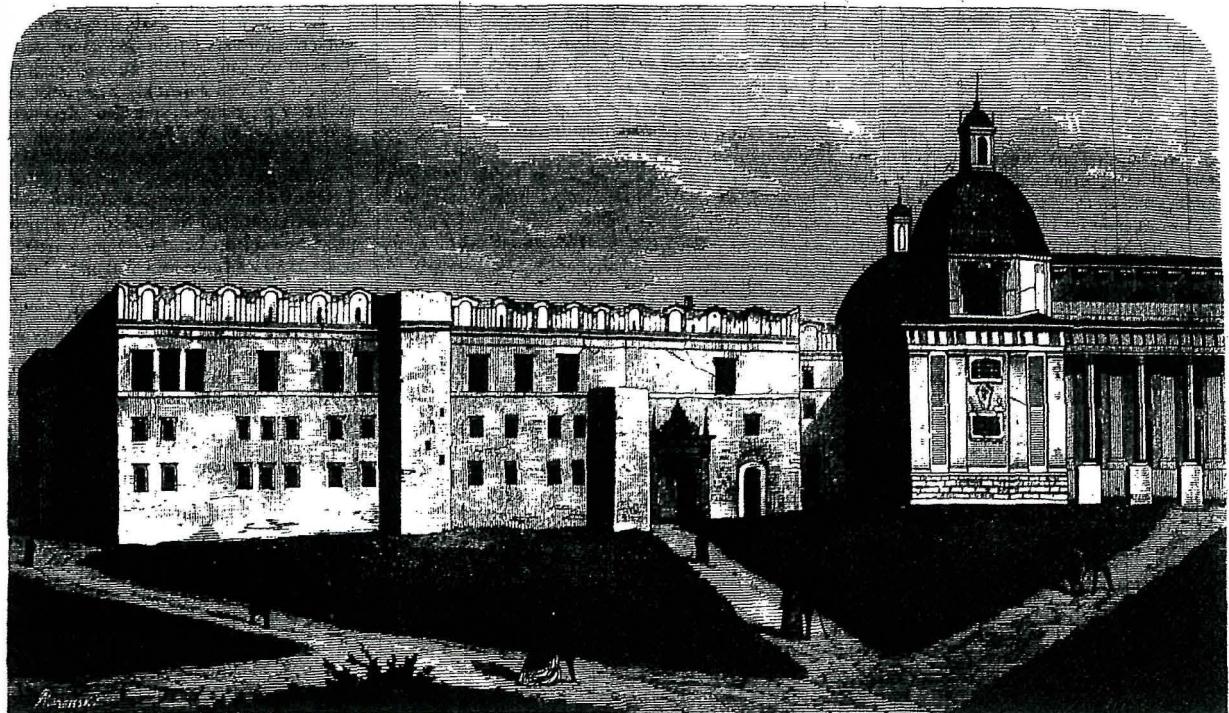
WIDOK OGÓLNY WILNA. (Rysunek z litografią Podbielskiego).

3. Vilniaus vaizdas. Prieš 1842 m. Podbielskio piešinys iš Tygodnik Ilustrowany, 1861, t. 4, Nr. 113.
A View of Vilnius. Prior to the 1842. Podbielski's drawing in 'Tygodnik Ilustrowany', 1861, t. 4, nr. 113.

portretą. Tačiau išsigandusi įsiplėskusio sukilimo Rusijos administracija fotografą A. Korzoną ištremė į Sibirą, o fotografouti miestų vaizdus be specialaus leidimo apskritai uždraudė. Po 1864 m. Vilniaus paminklų aprašymai ir vaizdai laikrašiuose aptinkami retai.¹⁰ Todėl XIX a. aštuntajame dešimtmetyje vėl grįžo susidomėjimas senais piešiniais, litografijomis ir tapybos darbais. XIX a. antrojoje pusėje ir pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos visuomenėje prasidėjo tikra jų kolekcionavimo ir publikavimo epidemija.

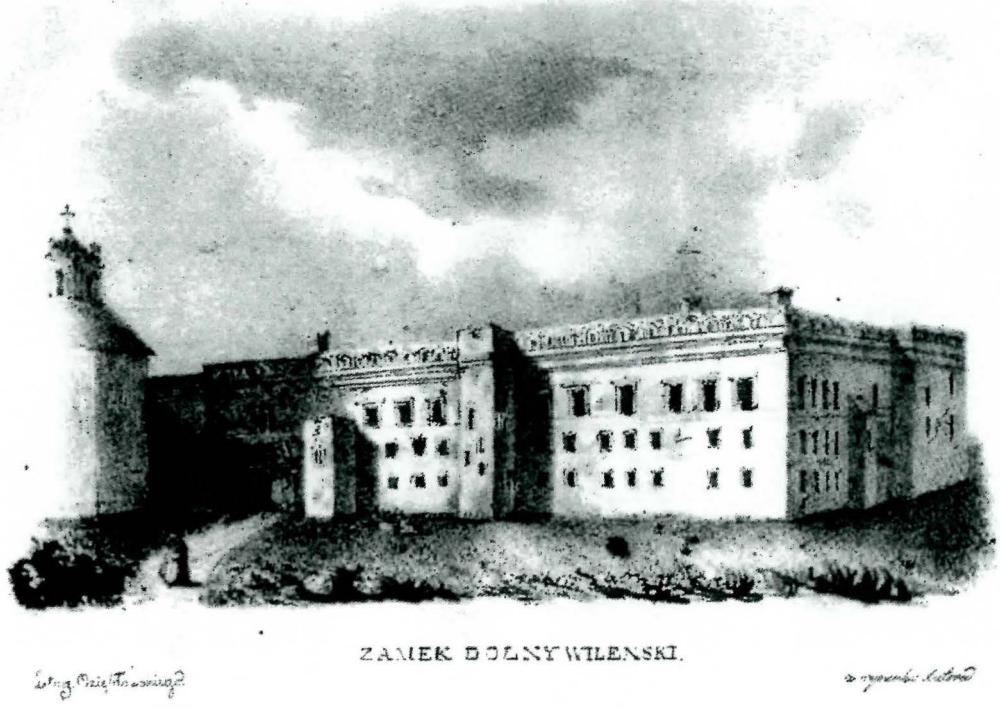
Daugiau nei 100 metų kaip vienas svarbiausių Vilniaus Žemutinės pilies rūmų ikonografijos šaltinių buvo

minimas Žemutinės pilies rūmus vaizduojantis K. Račinsko paveikslas. Dauginamas begale kopijų, kai kuriose nebematytį apačioje po piešiniu padaryto išrašo „Buvusių Jogailaičių rūmų Vilniuje vaizdas“.¹¹ Šio piešinio variantai buvo skelbiami periodikoje ir litografijų albumuose, kartais net veidrodiskai apversti. Pavyzdžiu, taip atsitiko su straipsnyje „Lietuvių kunigaikščių pilis Vilniuje“ publikuotu Žemutinės pilies rūmų atvaizdu.¹² (4 pav.) Taip pat veidrodiskai apverstas Žemutinės pilies rūmų vaizdas pagal Napoleono Ordos piešinį įdėtas Varšuvoje 1875 m. išleistame Maksimiljano Fajanso litografijų aliume, skirtame Gardino, Vilnius, Minsko, Kauno ir kitų

Zamek książąt litewskich w Wilnie, przed rokiem 1797.

4. Lietuvos kunigaikščių pilis Vilniuje prieš 1797 m. Vario raižinys pagal K. Račinsko paveikslą iš Tygodnik Ilustrowany, 1872, t. 10, Nr. 251.
The Vilnius Castle of Lithuania's Dukes prior to 1797. Copper engraving based on Karol Raczyński's picture in 'Tygodnik Ilustrowany', 1872, t. 10, nr. 251.

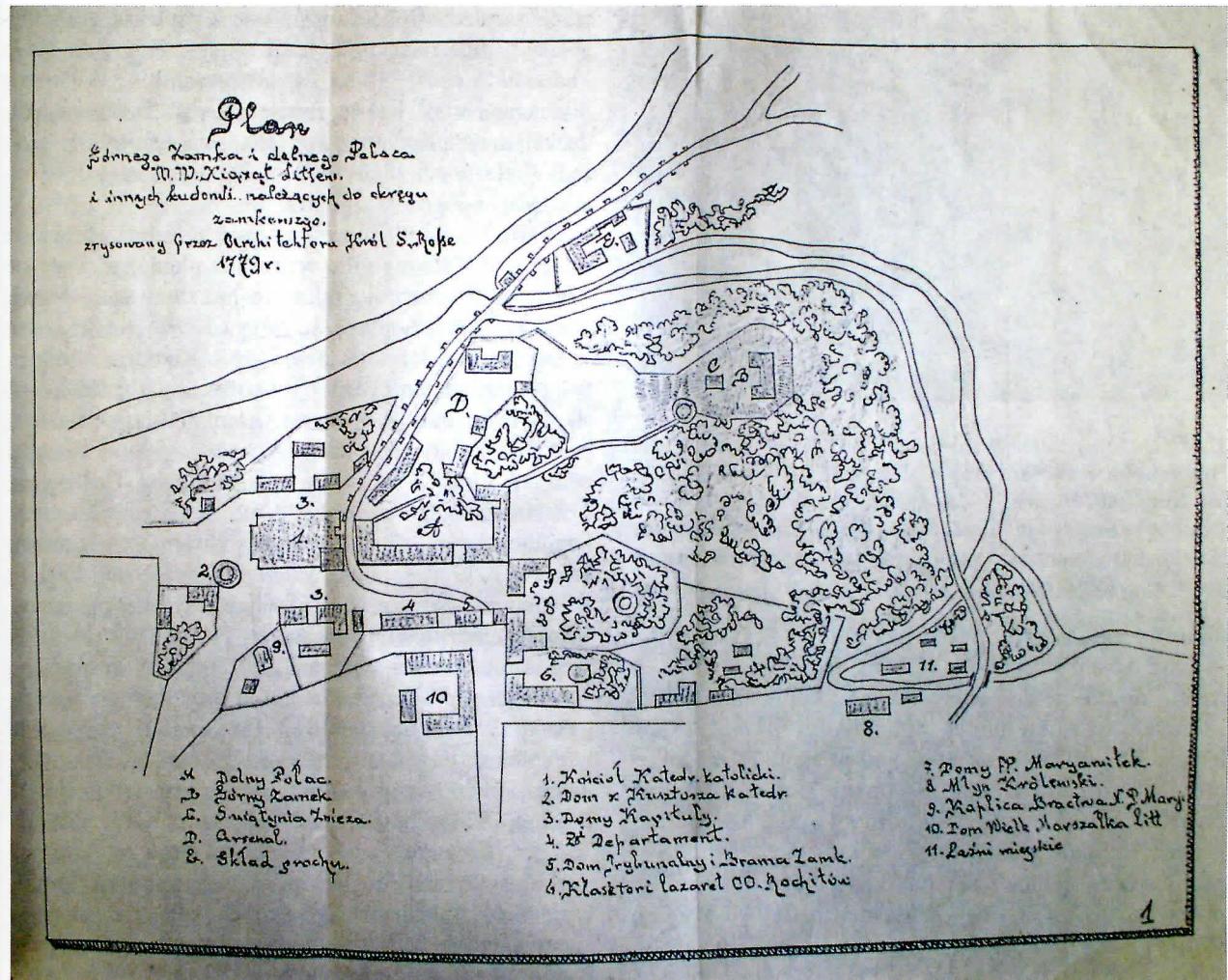
5. Vilniaus Žemutinės pilies rūmai. J. I. Kraševskis, prieš 1841 m. J. Oziemblovslio litografija.
The Lower Castle Palace in Vilnius. Józef Ignacy Kraszewski, prior to the 1841. Józef Oziembłowski lithograph.

buvusios Abiejų Tautų Respublikos gubernijų miestų paminklams.¹³ Toks atkaklus to paties atvaizdo naudojimas liudija, kad kitokių paprasciausiai nebuvo. Prie šio vaizdo kartais būdavo nurodoma, kad jis padarytas pagal kažkokį architekto Rossi piešinį. Ši nuoroda į autentišką šaltinį tarsi garantavo, kad atvaizdas tikras. Taip pat ir istoriografijoje buvo ir tebéra įsitvirtinus ir nuolat kartojaama nuomonė, kad yra buvęs vadinamas architekto Piotro Rossi padarytas Žemutinės pilies rūmų piešinys ar planas ir net nurodomos tikslios jo sukūrimo datos – 1779 m.¹⁴ (nors Rossi Vilniuje minimas tik nuo 1787 m.), 1793 m.¹⁵ Pabandykime atskirti informacijas apie Rossi piešinius ir planus.

Vladas Drėma buvo įsitikinęs, kad Rossi buvo autorius Žemutinės pilies rūmų pietinio vaizdo, apie 1820 m. patekusio į Čartoriskių rinkinius Pulavuose.¹⁶ Tačiau iš tikrujų mes nežinome, ar koks nors Rossi piešinys, vaizduojantis Žemutinės pilies rūmus, apskritai egzistavo. Žinia apie Rossi piešinius greičiausiai buvo paimta tik iš nuorodų pačiose Žemutinės pilies rūmų vaizdų kartotėse. Atrodo, kad informacija apie neva buvusius Rossi piešinius pirmiausia buvo paskelbta 1841 ir 1843 m. Mykolo Homolickio straipsniuose.¹⁷ Autorius nurodė, kad negalėjo susipažinti su Rossi piešinių originalais, sukurtais prieš 1797 m., kurie, jo žiniomis, buvę nupirkti maždaug prieš 20 metų ir padovanoti Pulavų bibliotekai. Kitoje vietoje jis tiesiai rašo, kad egzistuoja Rossi Vilniaus planas, sukurtas 1794 m., kurį autorius yra matęs prieš kelerius metus, bet vėliau jis pateko į Pulavų dvaro rinkinius. Autorius taip pat nurodo, kad šio plano kopijos dar yra Vilniuje. Iš šio Homolickio teksto atrodo, kad jau apie 1840 m. Vilniuje nebegalima buvo gauti né vieno XVII ar XVIII a. miesto plano originalo.¹⁸ Štai šios žinios

ir tapo visų vėlesnių spekuliacijų šaltiniu, nes tik jomis remiantis buvo teigiamą, kad Pulavuose esą saugomi Rossi piešinių originalai. Iš tolesnių Rossi piešinio paminėjimų Homolickio straipsnyje matyti, kad jam teko naudotis J. Oziemblovslio litografiuotais ir M. Balinsko bei J. I. Kraševskio darbuose publikuotais Žemutinės pilies rūmų pietinės pusės vaizdais.¹⁹ Abu šie vaizdai priklauso minėtų K. Račinskio piešinio kartočių serijai. (5 pav.)

Taigi mūsų žvilgsnis krypssta į Pulavus, Čartoriskių dvarą, kuriamiame 1801 m. buvo įkurtas lenkų tautinio pasididžiavimo objektas – pirmasis tautos muziejus. Ar siuntė šio muziejaus bibliotekai kunigaikštis Adomas Čartoriskis iš Vilniaus kokius nors architekto Rossi piešinius – iš ši klausimą gali atsakyti tik skrupulingas muziejaus rankraštinių inventorių tyrimas. O kad siuntė įvairius piešinius ir eksponatus iš naikinamų Vilniaus istorinių pastatų – apie tai liudija 1828 m. publikuotas Gotikinio namelio (*Domek Gotycki*) Pulavuose kolekcijų katalogas²⁰ ir įrašas po vienu iš Vilniaus Žemutinės pilies rūmų vaizdų, šiandien priklausančių Čartoriskių muziejaus kolekcijai: „6. Galerija, kuria šv. Kazimieras Jogailaitis į bažnyčią eidavo, marmurinio karnizo nuolaužą, kurią siunčiu, yra iš tos galerijos vidaus paimta.“²¹ Taip pat ir kitas piešinys, vaizduojantis klasicistinę katedrą ir prie jos dar stovinčius Žemutinės pilies rūmus, saugomas kunigaikščių Čartoriskių muziejuje (Grafikos rinkiniai, Rr 490), pagrįstai laikomas kompiliaciiniu, o ne padarytu iš natūros²². Dar vienas identiškos kompozicijos Žemutinės pilies rūmų iš pietų pusės vaizdas buvo padovanotas Osolinskių bibliotekai Lvove (dabar – Lvovo mokslų akademijos bibliotekos grafikos rinkiniai).²³ Jis priklausė liūdnos reputacijos

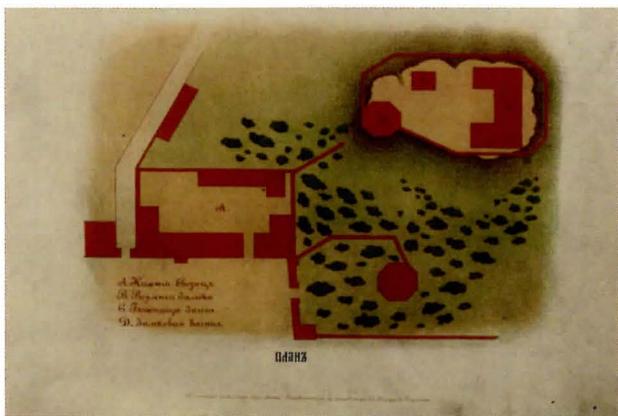
6. Vilniaus pilų planas pagal 1779 m. architekto P. Rossi piešinį. T. Dambrauskaitė, Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai. Istoriniai tyrimai. Ikonografija, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1986, f. 5-3892 b, p. 30.

The Plan of the Castles in Vilnius based on the 1779 drawing by Architect Piotr Rossi. T. Dambrauskaitė, Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai. Istoriniai tyrimai. Ikonografija, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1986, F 5-3892 b, p. 30.

Vilniaus universiteto profesoriui medikui Augustui Becu (1771–1824). Šios akvarelės ne tik legendos tekstas identiškas Čartoriskių rinkiniuose saugomam piešiniui Rr 489, bet ir pats išrašas padarytas ta pačia rašysena. Piešinyje yra pastaba „Rys. i sztych. Rossi“ („Piešė ir raižė Rossi“). Šioje pastaboje yra nuoroda į kažkokį Rossi raižinių. Dar vienas, greičiausiai identiškas atvaizdas saugomas Lvovo paveikslų galerijoje (tačiau jo neteko pamatyti)²⁴. Akivaizdu, kad Rossi darytų Vilniaus Žemutinės pilies piešinių ir akvarelių su tokiais pačiais išraisais jau aiškiai per daug.

Pasekime, kaip atsirado Rossi priskiriamų miesto planų datos – „1779“, „1793“. Data „1793“ minima jau XIX a. periodikoje skelbtose istorinėse apžvalgėlėse, kurių jokiu būdu negalima laikyti patikimomis.²⁵ Iš net nepasirašyto redakcinio straipsnio apie Žemutinės pilies rūmus, išspaustinto *Tygodnik Ilustrowany* (1872), matome, kad kalbama ne apie rūmų vaizdą, o apie brėžinių, Rossi padarytą Žemutinės pilies planą. Apie tai, kad Rossi (minimas Vilniuje 1787–1819 m.), dirbęs kartu su L. Gucevičiumi prie Vilniaus katedros, po šio mirties buvo paskirtas carinės Vilniaus generalgubernatūros architektu,

esama žinių senesnėje ir naujesnėje literatūroje.²⁶ Kol kas vienintelis Lenkijos architektų žodynas pateikia žinią, kad Piotras Rossi 1794 m. sudarė Vilniaus miesto planą, be jokios nuorodos, iš kur ji paimta.²⁷ Tuo tarpu egzistuoja keli gana keisto Vilniaus pilų teritorijos plano variantai: vienas su data „1779“ (yra ir variantas su data 1760)²⁸ (6 pav.), kitas – „1794“.²⁹ Pirmuoju pasinaudojo jau minėtos *Vilniaus miesto istorijos* sudarytojai (žr. 14 išnašą) ir Władysławas Zahorskis³⁰, antruju – Witoldas Kieszkowskis savo 1937 m. straipsnyje apie Vilniaus Žemutinę pilį, o Napoleonas Kitkauskas studijoje apie Vilniaus pilis reprodukavo dar ir trečiąjį variantą.³¹ Tačiau šio brėžinio pobūdis ir išrašų epigrafika aiškiai liudija, kad jis ne XVIII a. pabaigos.³² Tai dar aiškiau matyti, kai panagrinėjame šiuose planuose pavaizduotą gatvių ir kelių sistemą. Čia matome Šv. Jurgio gatvę, prasidedančią priešais Katedrą, tačiau šios gatvės nėra 1808 m. K. Grunerto sudarytame Vilniaus plane, ji atsirado gerokai vėliau. Kelia ištarimų labai aiškiai pavaizduotas kelias į Antakalnį tarp rūmų ir Katedros, tokio kelio nėra nė viename XVIII a. pabaigos plane. Romantišką „1760“ ir „1779“ m. pažymėtų planų pobūdį išduoda pagoniškos šventyklos

7. *Vilniaus Aukštutinė ir Žemutinė pilys.* П. Н. Батюшков, Памятники русской старины в западных губерниях империи, (СПб), вып. 6, 1874, л. 2.

The Upper and Lower Castles in Vilnius. П. Н. Батюшков, Памятники русской старины в западных губерниях империи, (СПб), вып. 6, 1874, р. 2.

nuoroda ant Aukštutinės pilies kalno (*C. Świątynia Znicza*). Abiem atvejais – ir 1779 m., ir 1794 m. planuose pavaizduotų objektų aprašymas ir jų komentarai mūsų jau minėtame straipsnyje iš *Tygodnik Ilustrowany* (1872) leidžia gana tiksliai pasakyti, kad prieš 1872 m. tokie planai buvo gerai žinomi. Straipsnio autorius tiksliai išvardijo plane pavaizduotus nuo 1837 m. nebeegzistuojančius statinius – rokitų vienuolyną, Šv. Marijos Magdalenos bažnyčią, kunigų emeritų namus, pilies vartus. Vilniaus Žemutinės pilies rūmai čia vadintami Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto statytais. Idomus ir vertas dėmesio faktas, kad straipsnyje minimi 1872 m. dar matomi laiptai, jungę rytinį rūmų korpusą su Aukštutine pilimi ant kalno (ši jungtis, beje, yra pavaizduota abiejuose aptariamuose planuose, o naujausioje literatūroje susilaukė ne visai pelnyto komentaro kaip duoklė romantinei tradicijai).³³ 1868–1874 m. Piotras Batiuškovas išleido šešiatomį albumą, skirtą buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės architektūros ir meno paminklams.³⁴ Chromolitografijas šiam leidiniui spaudė Berlyno ir Peterburgo spaustuvės, o piešinius rengė Vilniaus dailininkai rusofilai Ivanas Trutnevas ir Vasilijus Griažnovas.³⁵ Šeštajame leidinio tome P. Batiuškovas išspausdino du Vilniaus planus, abu visiškai fantastinius, bet aiškiai pretenduojančius į istorinių faktų iliustraciją. Pirmasis vaizduoja Vilnių XIV a. pirmojoje pusėje (apie jį kiek vėliau), o antrasis – Vilniaus Aukštutinę ir Žemutinę pilis, regis, taip pat pagonybės laikais.³⁶ (7 pav.) Pastarajame pavaizduotų pastatų konfigūracija akivaizdžiai primena paslaptinguosius 1779 ir 1794 m. planelius.³⁷ Čia ypač aiškiai parodytas neįvardytas aštuonkampis bokštas pietinėje Aukštutinės pilies kalno pusėje, nuo rūmų aikštės atskirtas sienomis. Prie šio pilių plano P. Batiuškovas tame pačiame lape publikuoja I. Trutnevo nupieštą primityvų pilių pastatų vaizdą, kurio kompozicija pagal leidėjo sumanymą turėjo atitiktis pridedamą planą. Abi šios reprodukcijos pilių komplekso vaizdavimu stebetinai panašios į M. Januševičiaus apie 1840 m. darytas akvareles.³⁸ O M. Januševičius abiem

atvejais vaizduoja keistą griuvėsių kompleksą su dideliu bokštu pietinėje kalno pusėje. Savo piešiniuose jis nurodo, kad naudojosi 1790 m. Rossi piešiniais. V. Drėma įtikinama parodė, kad M. Januševičius yra fantazuotojas ir daugelį dalykų laužia iš piršto. Bet ir vėl remiamasi Rossi. Ir P. Batiuškovui 1868–1874 m. metais panašus Vilniaus pilių planas jau buvo žinomas.

Verta atkreipti dėmesį į vieną nuorodą abiejuose minėtuose Vilniaus pilių teritorijos planuose: plane su data „1779“ antruoju numeriu pažymėtas „Katedros kustodo namas“, plane su data „1794“ – tokios pat konfigūracijos kustodo namas prie Katedros varpinės pažymėtas numeriu „IX“. Ši nuoroda svarbi todėl, kad tiksliai informacija apie tai, kam priklauso namas, prisilaudės prie Katedros varpinės ir senųjų vyskupų rūmų (vėliau – Kunigų emeritų arba Collegium Emeritorum), atsirado 1809 m., peržiūrint Vilniaus kapitulos sklypų ribas ir Vilniaus pavieto žemės teisme pateikus 1719 m. kapitulos valdų ribų aprašymą.³⁹ 1790 m. Vilniaus miesto namų specifikacijoje šis namas pavadintas Kunigų emeritų klebono namu (Nr. 458: „Probostwo emeritorum z całym obrębem“).⁴⁰ 1808 m. Vilniaus plane šis namas taip pat neišskirtas, minimas kartu su Kunigų emeritų namu.⁴¹ Bet štai 1827, 1828 ir 1831 m. Vilniaus kapitulos aktuose yra minimas dviejų aukštų Pakustodo namas, primūrytas prie Kunigų emeritų namo iš šiaurės pusės (jį 1828 m. buvo užėmęs pakustodas Karolevičius).⁴² 1832 m. šis namas buvo nugriautas kartu su senaisiais vyskupų rūmais, įrengiant priešais Katedrą aikštę rusų kariuomenės paradams. 1837 m. carinės administracijos sudarytame Vilniaus miesto plane matome visiškai tuščią Katedros aikštę, kurioje liko tik varpinė.⁴³ Šv. Jurgio prospektas (dabar – Gedimino) tuo metu buvo tik pradedamas projektuoti. Tad darosi aišku, kad vadinamieji Rossi planai su juose nurodytomis datomis – 1760, 1779 ir 1794 – neturi nieko bendra.

Tačiau didžiausia intriga yra visais minėtais atvejais nurodoma pagoniška šventykla ant Aukštutinės pilies kalno ir paslaptinges bokštai kalno pietų pusėje. Iš kur paimta ši informacija? Jos nėra M. Balinskio 1836 m. paskeltoje rekonstrukcijoje, nes jis, remdamasis Dlugošu, pagonišką šventykłą rodo buvus Katedros vietoje.⁴⁴ Ogi iš vadinamojo Fürstenhoffo Vilniaus plano, datuojamo XVIII a. pirmuoju trečdaliu. Šiame plane, kuris, kaip naujausiai tyrime nustatė Inga Ilarienė, nebuvo sudarytas karų inžinieriaus Johano Georgo Fürstenhoffo ir šio planų rinkiniui nepriklauso, 71 numeriu pažymėta Aukštutinės pilies kalno viršūnė ir užrašyta „Tempel“, o legendoje nurodoma, kad tai „aukštasis kalnas, ant kurio stovi sena apgriuvusi pilis ir pagonių šventykla“.⁴⁵ M. Morelowskis manė, kad čia painiava, jo nuomone, plano autorius turėjo galvoje ant kalno buvusią Šv. Martyno bažnyčią (ar koplyčią).⁴⁶ Taip pat manė ir V. Drėma.⁴⁷ 72 numeriu plane pažymėtas „kalėjimas šlēktai“, šią poziciją M. Morelowskis pakomentavo taip: „Wieża oder wohl so fuss dief ausgeschaltet Gefangnis vor Edelleuthe“ („Bajorų kalėjimas žemės gilumoje, vadinas, Bokštu“).⁴⁸ Idomiausia yra tai, kad istoriografijoje išgalėjusi nuomonė, jog Fürstenhoffo planas tapo žinomas

tik 1940 m., kai archyvaras Wacławas Gizbertas Studnickis aptiko jį Berlyno bibliotekoje. I. Ilarienė nustatė, kad Fürstenhoffo rinkinyje yra buvęs Vilniaus planas, bet 1884 m. nurodoma, jog jis dingęs. Tad Fürstenhoffo plano paslaptis toli gražu neatskleista. Jame nurodoma pagoniška šventykla ant Aukštutinės pilies kalno taip pat labai svarbi. XVIII a. Vilniuje pagonių jau tikrai nebuvvo, tačiau Vakarų Europoje buvo kriščioniškų miestų, kuriuose tebestūksojo pagoniškos kultūros reliktai (Italijoje, Maltoje, Graikijoje). Tad ir Vilniuje ant aukšto kalno išlikę paslaptini, nykstantys, nebenaudojami pagoniškos pilies griuvėsiai galėjo būti apipinti legendomis. Fürstenhoffo plano sudarytojas nebuvvo fantazuotojas, jis legendoje užrašė žodinę vietinę tradiciją (antai plano legendoje galima rasti ir daugiau tokų žodinės tradicijos motyvų, pvz., Nr. 36. *Iesuiter Rajf oder Paradies Garten zu S. Casimier* – Rojus netoli Šv. Kazimiero jézuitų bažnyčios; Nr. 64. *Das Spascha Thor – Spaso arba Išganytojo vartai ir panašiai*).

Taigi atrodo, kad mums trūksta vienos grandies – plano, kuris buvo Vilniuje XVIII a. antrojoje pusėje ir galbūt XIX a. pirmajame trečdalyje, tokio, kurį žinojo Vilniaus istorikai romantikai, apie 1840–1870 m. darytose iliustracijose taip pat vaizdavę šventykłą ant kalno ir paslaptiną bokštą pakalnėje. Toji grandis yra tarp vadinamojo Fürstenhoffo plano (su sąlyga, jeigu jis nėra buvęs XIX a. pirmojoje pusėje Vilniuje arba kaip nors kitaip žinomas) ir šiandien Čartoriskių bibliotekoje saugomo vadinamojo prancūziškojo Vilniaus plano, turinčio lygai tokį pat juodą rémą, kaip ir berlyniškis Fürstenhoffo. Jei būtų galimybė palyginti šių dviejų planų popierių ir išreminimą, ko gero, paaikiškėtų, kad abu jie iš vienos kolekcijos...

Šiandien, kai yra žinomas labai tikslus Vilniaus piliių teritorijos planas, sudarytas apie 1787 m. (vadinamas prancūziškuoju, Čartoriskių biblioteka Krokuvoje, T 122/62/III), ir Žemutinės pilies rūmų iš pietų pusės be Katedros piešinys su įrašu prancūzų kalba „Fassade du Chateau de côte de la Ville“ (Čartoriskių muziejaus rinkiniai, Rr 491)⁴⁹ – abu persiusti į Pulavus apie 1820 m., mes aiškiai matome, kad po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo, o ypač po 1831–1832 m. sukiliimo beveik visi autentiški Vilniaus piliių planai ir vaizdai žuvo arba iškeliaavo iš Lietuvos. Juos laipsniškai XIX a. ketvirtajame–šeštajame dešimtmetyje pakeitė kiti – kompliaciniai ir romantiški, jais buvo tikima, nes kitokių paprasčiausiai nebuvvo.

Aptarti XIX a. Vilniaus piliių planai ir Žemutinės pilies rūmų vaizdai iš pietų pusės – tai pastangos rekonstruoti XIX a. pirmojoje pusėje dingusių pastatų ansamblį. Ne tiek svarbu buvo, ar atvaizdas tikras ir tikslus, svarbesnis buvo jo romantiinis turinys. Tai tipinis požiūris į savo miesto istoriją, susiformavęs svetimos valstybės okupuotame krašte, tautinės ir religinės priespaudos laikais. Jis glaudžiai siejasi su savosios istorinės tapatybės ieškojimais, prisiminimais apie didingą miestą. Vis dėlto jau XIX a. pirmojoje pusėje prasidėjo Vilniaus miesto istorinių šaltinių tyrinėjimas. 1839 m. Ignacas Juzefas Kraševskis paskelbė savo dar nepublikuotos knygos apie Vilniaus miesto istoriją dalį, pavadinęs ją „Vilniaus mūrai

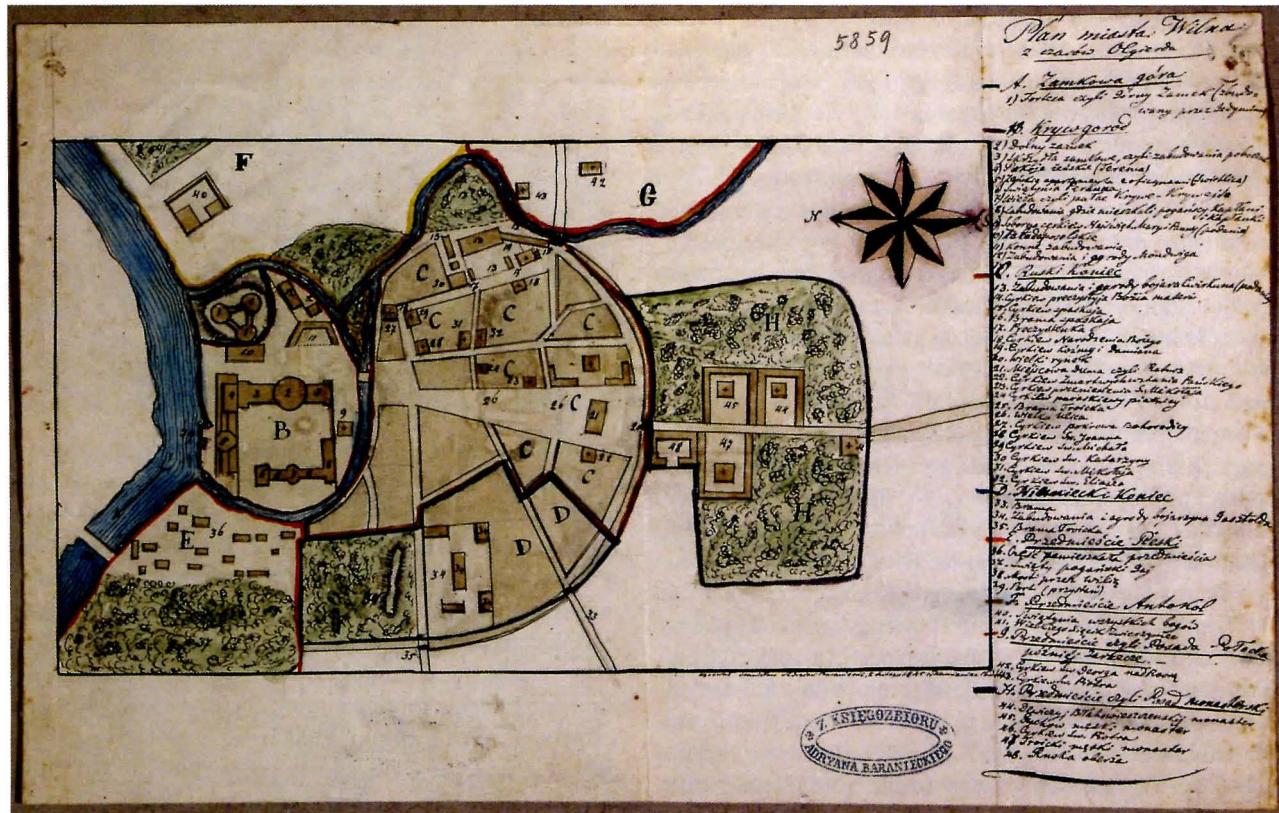
ir vartai“.⁵⁰ Iš šio gana tiksliai Vilniaus mūrinės sienos istoriją nušviečiančio straipsnio matyti, kad I. J. Kraševskis žinojo Brauno miestovaizdį arba jo variantą.

II. XIX a. romantikų pastangos atkurti viduramžių Vilnių

„Tad kartą, pasidabinęs gražiu, tik ką pasiūtu surduteliu ir apsimovęs dar čia neregėtomis kelnėmis, išėjau pasivaikščioti po nepaprastai gražius ir anuomet žmonių pilnus bulvarus, juosiusis Pilies kalną bei dalį Neries ir Vilnelės.“

Stanislovas Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje. Atsiskyrėlio atsiminimai (1818–1825)*, Vilnius, 1994, p. 358.

Romantizmo epochos inteligentija buvo linkusi sureikšminti ir priskirti senesnėms epochoms tai, ką pati matė ir prisiminė. XVIII–XIX a. sandūroje Vilniaus miestas ir pilys labai greitai keitėsi. Tai vyko dėl politinių ir socialinių permainų, kurias pergyveno visa valstybė ir jos visuomenė. Carinės Rusijos administracijos potvarkiai ir veiksmai paliko negrižtamus pokyčius, kurie smarkiai pakeitė miesto išvaizdą. Buvo nugriauti šimtmečius išstovėję pastatai: mūrinė miestų juosusi siena su didingais vartais, Radvilų rūmai Puškarnioje prie Šv. Jurgio bažnyčios, pilyje – Žemutinės pilies rūmai ir kiti pilies pastatai. Daug kas su skausmu stebėjo šiuos procesus. Vilniaus vyskupas Jonas Nepomukas Kosakovskis savo dienoraštyje 1799 m. lapkričio 1 d. užrašė: „Gubernatorius leido miestiečiams griauti pilies mūrus ir panaudoti statybinės medžiagės savo reikmėms. Su liūdesiu stebėjau kasdien pro savo langus, kaip tą senovinę, iki šiol dar stiprū pastatą samdyti žydai griovė.“⁵¹ Tačiau būta ir pozityvių dalykų. Iš tikrujų miestą reikėjo tvarkyti ir modernizuoti. XIX a. nė vienas augantis Europos miestas neapsiėjo be pertvarkymų. Vilniaus gatvės, bulvarai ir želdynai buvo tvarkomi prieš 1819 m., kai caras Aleksandras I ruošesi atvykti į Vilnių. Apie 1817 m. architektas Josifas Poussier remontavo Aukštutinės pilies bokštą, kartu su Peterburgo architektu Bazilijumi Guesti sukūrė naują urbanistinę Vilniaus miesto koncepciją (ji nebuvvo įgyvendinta).⁵² Nugriautus statinius gyventojai romantizavo, apipindavo legendomis. Keletą tokų tuomet jau nebeegzistuojančių pastatų vaizdų ir rekonstrukcijų paskelbė Mykolas Balinskis savo Vilniaus miesto istorijoje.⁵³ Vos tik pasirodė M. Balinskio knyga apie karalienę Barborą Radvilaitę, spaudoje atsirado komentarų apie jos rūmus Vilniuje.⁵⁴ Redakciniame straipsnyje pateikta daug istorinės informacijos apie rūmus, nurodoma, kad 1828 m. Radvilų prokuratorija juos galutinai nugriovė. Po M. Januševičiaus 1836 m. albume esančiu Radvilų rūmų piešiniu yra užrašas, kad tai Barboros Radvilaitės rūmai, nors šiame ir kituose žinomuose rezidencijos piešiniuose matome barokinės rezidencijos, pastatytos apie XVII a. vidurių greičiausiai Boguslovui Radvilai, griuvėsius.⁵⁵ Panašiai pirmasis Vilniaus istorikas nubraižė Jogailos laikų miesto planą.⁵⁶ Miesto struktūrai pavaizduoti jis panaudojo savo meto gatvių struktūrą, išryškindamas Pilies–Didžiąją gatvę, kelius į Polocką ir Trakus. Pavaizdavo tris pilies ryšio su išoriniu pasauliu punktus: nuo Antakalnio, iš Pilies gatvės ir iš Tilto gatvės. Daugelį klaidų ir neatitikimų šiame plane

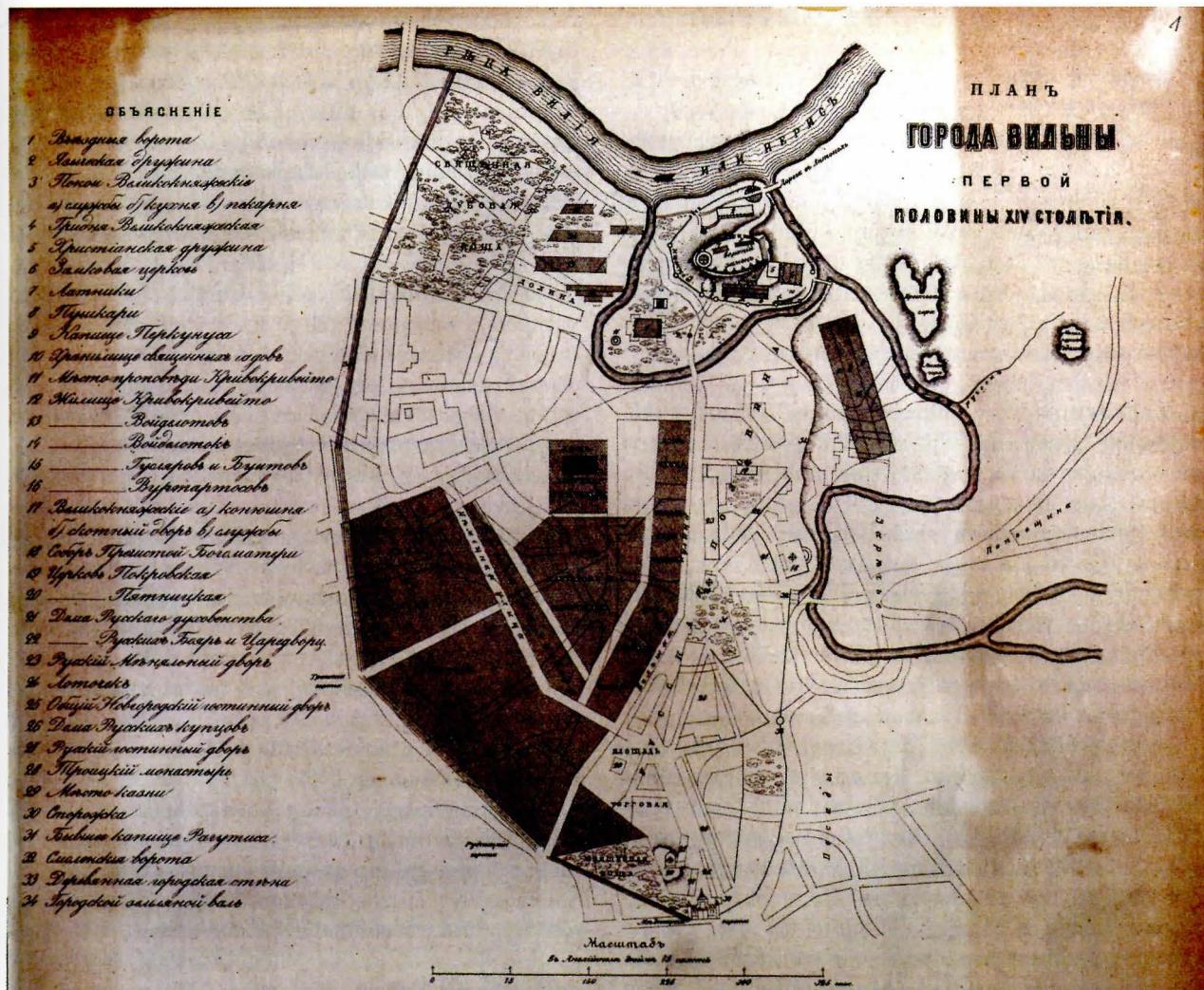

8. Algirdo laikų Vilniaus miesto planas. S. A. Baranieckis, 1845 m. Krokuvo nacionalinis muziejus, MNK N I 86428.

The Plan of Vilnius in the Time of Algirdas. Stanisław Adrian Baraniecki, 1845. Krakow National Museum, MNK N I 86428.

pastebėjo jau V. Dréma.⁵⁷ M. Balinskio sukurtas hipotetinis Vilnius buvo labai populiarus, nes aiškus ir suprantamas. Jame pasitelktu romantiniu principu – istorines žinias suprojektuoti pritaikant esamai situacijai – naudojosi kiti XIX a. istorikai mėgėjai. Juo remdamasis Stanisławas Adrianas Baranieckis 1845 m. nubraižė planą, pavadinčią „Algirdo laikų Vilniaus miesto planas“.⁵⁸ (8 pav.) S. A. Baranieckis (1828–1891) buvo gydytojas, visuomenininkas, istorikas ir dailininkas mėgėjas, gyveno Krokuvoje. Jis taip pat laikėsi Pilies–Didžiosios gatvės dominantės senojo Vilniaus urbanistinėje koncepcijoje. Jo fantastiniame plane parodyta Aukštutinė tvirtovė (nurodoma, kad ją pastatė Gediminas), visa Žemutinė pilis vadinama Kreivuoju miestu (Krywgorod), kuriame yra Krivių Krivaičio rūmai ir Perkūno šventykla, Didžiojo kunigaikščio rūmai (Dolny zamek), piliai priklauso sklypui su Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkve. Miestas Baranieckio plane suskaidytas atskiromis ryškiai atskirtomis dalimis su priemiesčiais, kuriuose išsimėčiusios cerkvės įvardytos pagal XVII a. šaltinius. Didžiausia ir reikšmingiausia Vilniaus dalis atiduota stačiatikiams (Ruski koniec), čia susikoncentravę daugiausia cerkvii, didžioji turgaus aikštė. Plano autorius Algirdo laikų Vilnių aptvėrė sieną su vartais, vieneriems – Išganytojo (Spaso) vartams paliko XVI a. pavadinimą. Tiesa, už šios menamos sienos liko Šv. Dvasios ir Švč. Trejybės stačiatikių vienuolynai. Sunku suprasti, kodėl XIV a. pirmosios pusės Vilniuje pavaizduota rotušė (beje, toje pačioje vietoje, kur ir dabar), jei miestas neturėjo Magdeburgo teisių ir sunku išsivaizduoti tame buvus Vakarų Europos miestams būdingą teisinę struktūrą.

S. A. Baranieckio planas nebuvo paskelbtas. Bet jo idėjos sklandė ore, kuriuo kvėpavo XIX a. vidurio Lietuvos visuomenė. Netrukus, apie 1868 m., P. Batiuškovas sudarė XIV a. pirmosios pusės Vilniaus miesto planą, kurį publikavo jau minėtame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paminklų albanė (žr. 34 iššaš).⁵⁹ (9 pav.) Jis nuėjo daug toliau už S. A. Baranieckį. I savo planą jis sudėjo labai daug istorinės informacijos, parodė net senašias Vilnios upės vagas. Pagrindinį įvažiavimą į pilį jis pavaizdavo iš Antakalnio pusės pro apskritą bokštą, čia pakalnėje buvę išdėstyti pagonių kariuomenės daliniai, o ant Aukštutinės pilies kalno, jo nuomone, buvusi šarvuota gynyba ir patrankininkai. Dabartiniam Gedimino bokštą – pilies bažnyčia (ar cerkvė?). Žemutinės pilies gynybinę sieną P. Batiuškovas rodo buvus labai arti kalno, nes, anot jo, teritoriją tarp dabartinės Katedros ir kalno krito upės vaga. P. Batiuškovas manė, kad ties pietrytiniu kalno šlaitu buvo didžiojo kunigaikščio menės, virtuvė ir kepykla, čia jis laikės krikščionių karių apsaugos būrį (Христианская дружина). Didžiojo kunigaikščio tarnybas P. Batiuškovas įvardijo Senovės Rusijoje vartotais istoriniais terminais, pvz., „Гридня Великокняжеская“ – tikriausiai turi reikšti jaunesniają kunigaikščio kariauną. Pagonių šventovę jis nurodo buvus dabartinės Katedros vietoje (Капище Перкуна), o varpinė – tai Krivių Krivaičio pamokslų tribūna. Vilnių juosia pylimas, kurio perimetras sutampa su 1503–1522 m. pastatyta mūrine miesto siena (išskyrus tik atkarpaties Vilniaus gatve), o ir gatvių tinklas panašus į tą, koks buvo P. Batiuškovo laikais, maždaug tokis ir dabar. Už miesto pylimo liko dabar Bernardinų bažnyčios ir vienuolyne užimami sklypai, kuriuose,

9. XIV a. pirmosios pusės Vilniaus planas. П. Н. Батюшков, Памятники русской старины в западных губерниях империи, (СПб), вып. 6, 1874, л. 1.

The Plan of Vilnius in the First Half of the Fourteenth Century. П. Н. Батюшков, Памятники русской старины в западных губерниях империи, (СПб), вып. 6, 1874, л. 1.

autoriaus manymu, turėjo būti didžiojo kunigaikščio arklidės, o už Vilnios pažymėtos trys kalvos – Trijų Kryžių, Plikasis ir Gedimino kapo kalnai (pastarasis ar tik ne pirmą kartą čia atsiranda Vilniaus kartografijos istorijoje?). Pilies–Didžioji gatvė skiria miestą į dvi dalis ir ji yra pagrindinė arterija, jungianti miestą su pilimis. Dešinioji miesto pusė įvardyta kaip „Русская половина“, čia parodytos keturių cerkvės ir Medininkų (Aušros) vartai. P. Batuškovo planas aiškiai turi tendenciją didesnę miesto dalį atiduoti rusėnams miestiečiams. Išilgai Didžiosios gatvės iš kairės pusės pavaizduoti kilminguji, pasiuntinių ir tijūno namai. Likusioji miesto dalis apgyvendinta margai: prie Vokiečių gatvės – vokiečių kvartalas, Gošauto rūmai maždaug ten pat, kaip ir Balinskio knygoje, o greta dabartiniai Trakų ir Rūdninkų vartų liko „lietuvių ir žemaičių“ sklypai. Rotušės aikštė įvardyta kaip turgaus aikštė, kurioje stovi budelio pakyla. Dabartinės Tilto gatvės rajone vaizduojama šventojoj pagonių giria ir Krivių Krivaičio bei Vaidevučio namai.

XIX a. pirmojoje pusėje ir viduryje susiformavusios mokslinės ir pseudomokslinės pažiūros apie viduramžių Vilniaus urbanistinę sandarą išsilaikė labai ilgai. Kaip

taikliai pažymėjo Liudas Glemža, koncepcijos apie Pilies–Didžiosios gatvės dominantę ir tris keliais, jungusius pilį su aplinka, pagrindu tapo vadinamasis Braunio miestovaizdis, sukurtas, kaip manė dauguma tyrinėtojų, apie 1525–1550 m., o pirmą kartą paskelbtas 1581 m.⁶⁰ XVI–XVII a. susiformavusi miesto ašis – Medininkų ir Rūdninkų traktai ir arterija rotušė–pilis buvo savaime suprantama ir visuotinai kartojama ne tik plačiajai visuomenei, bet ir specialistams skirtuose leidiniuose.⁶¹ Braunio miestovaizdžių pirmasis rado ir paskelbė Žemaičių kanauninkas jėzuitas Stanislovas Čerskis. Jis apie 1821 m. Venecijoje užtiko Vilniaus vaizdą, tačiau ne iš Braunio atlaso, o iš Augsburgo kartografo Gabrieliaus Bodenehro išleisto Europos miestų vaizdų rinkinio *Theatrum Curioser Staats= und Kriegs= Begebenheiten in Polen durch Unterschiedliche, Geographische, Hydrographische, Topographische [...] Carten Abrisse und Tabellen Vorgestellet 1707–1716*.⁶² Greičiausiai būtent šiuo Vilniaus vaizdu, o ne Braunio originalu naudojos M. Balinskis ir J. I. Kraševskis, kuriems litografijas padarė J. Oziemblovskis, nurodės ir jų datavimą – apie 1550 m.⁶³

III. Zigmunto Mečislovo Čaikovskio vizijos

„Cudze chwalicie
Swego nie znacie
Sami nie wiecie
Co posiadacie!“

(„Svetimu žavitės,
Savo nežiūrite,
Patys nežinote,
Ką turite“)

Z. Czaykowski, *Silva rerum Szczuczynensis*, rankraštis, skirtas jotvingių žemės istorijai, Varšuvos politechnikos institutas, Lenkijos architektūros katedros archyvas.

Kalbant apie XX a. pirmosios pusės Vilniaus miesto ir jo pilį tyrimus ir vizijas, reikėtų, žinoma, nagrinėti M. Morelowskio, M. Limanowskio ir W. Kieszkowskio darbus. Kaip parodė pastarųjų metų publikacijos, nors archeologinių tyrinėjimų prieškaryje buvo vykdoma labai nedaug, jų koncepcijos, sukaupta medžiaga ir jos apibendrinimai, paremti Vilniaus pilii ir miesto planinės struktūros bei rašytinių šaltinių tyrinėjimais, po Antrojo pasaulinio karo kiek primiršti, tebéra aktualūs iki šiol.⁶⁴ Netgi esama tendencijų gržti prie šių tyrinėtojų neskelbtų ižvalgų arba, gal tiksliau sakant, jas iš naujo atrasti.⁶⁵

Tačiau atrodo, kad visiškai pamirštas yra kitas, po 1938 m. Vilniuje dirbęs tyrinėtojas. Tai architektas Zigmantas Mečislovas Čaikovskis (Zygmunt Mieczysław Czaykowski, 1887–1950). Biografinių duomenų apie jį kol kas turime labai nedaug. Z. M. Čaikovskis gimė Paryžiuje, ten mokėsi, apie 1926–1936 m. buvo Ščiučino pavieto (Lenkija, Mozūrija) architektas. Tais metais gilinosi į vadinamosios Didžiųjų ežerų žemės (Kraina Wielkich jezior Mazurskich) – Mozūrijos istorija, tyrinėjo architektūros paminklus. Varšuvos politechnikos instituto Lenkijos architektūros katedros archyve yra saugomas jo rankraštinis veikalas *Silva rerum Szczuczynensis* (iš viso 139 psl.), iliustruotas autoriaus padarytais žemėlapiais ir rekonstrukcijomis, architektūros paminklų eskizais.⁶⁶ Jotvingių žemės praeitis taip sužavėjo Z. M. Čaikovskį, kad likusi gyvenimą jis paskyrė ne tiek architektu projektuotojo darbui, kiek architektūros istorijos studijoms. 1938 m. jis jau dirbo architektu Vilniuje.⁶⁷ Tačiau didesnę savo laisvalaikio dalį Z. M. Čaikovskis skyrė Vilniaus miesto istorijai. Jis taip ir pasiliuko Vilniuje – prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas sutrukėdė kur nors išvykti, vėliau tikriausiai nebeleido sveikata (Z. M. Čaikovskis mirė Vilniuje, Pylimo g. 27 palėpėje, nuo plaučių vėžio). Vladislovas Mikučianis prisiminimuose rašo, kad „jis buvo tiesiog įsimylėjęs Vilniu – jo istorija ir architektūra“. Dirbo savivaldybės Statybos ir architektūros reikalų skyriuje moksliniu sekretoriumi. Daugybę laiko Z. M. Čaikovskis atidavė Vilniaus požeminių tyrinėjimams: „...išlandžiojo visus senamiesčio rūsius, surinko vertingą medžiagą apie inžinerinius tinklus, apie sudegusių pastatų buvimo vietas, tikslino jas, nepraleisdavo nė vienos tranšėjos kasimo. Surinktus duomenis sužymėdavo stambaus mastelio planuose ar atskiruose planšetuose paprastai ant papiruso. Jo brėžiniai buvo labai tvarkingai sudėti, prie jų prirašyti komentarai. Galima sakyti, šis

Čaikovskio darbas buvo daktarinės lygio...“, –rašo V. Mikučianis. Z. M. Čaikovskiui teko dirbti su M. Morelowskiju, tačiau jiedu nesutarė. Todėl jis savarankiškai gilinosi į tarpukaryje tyrinėjant Vilniaus pilis padarytų atradimų prasmę, domėjosi naujai iškilusiomis hipotezėmis apie Kreivajį miestą, Vilniaus pilii ir miesto sandarą. Jis pagamino Vilniaus pilii plastikinius modelius – rekonstrukcijas, kurie buvo saugojami prieškariniame Vilniaus miesto muziejuje Rotušėje.

Z. M. Čaikovskio darbai šiandien išblaškyti po valstybines saugyklas, gali jų turėti ir privatūs asmenys. Pluoštas eskizų ir rankraščių išliko Kultūros paveldo centro ir Lietuvos dailės muziejaus archyvuose. Dalį savo tyrimo, labai apibendrindamas, jis paskelbė trumpame straipsnyje „Krzywy gród“ (*Prawda wileńska*, 1941 m. sausio 28 d.). Greičiausiai tai vienintelė Z. M. Čaikovskio publikacija. Antrasis pasaulinis karas jo tyrimus nutraukė. Skaitant Z. M. Čaikovskio rankraščius peršasi mintis, kad jo ižvalgos nebuvo vien tik jo fantazijos vaisius, vėliau jos nuolat vėl iškildavo į dienos šviesą plėtojantis jau kitos kartos istorikų ir archeologų tyrimams ir diskusijoms. Šiandien Z. M. Čaikovskio ižvalgų pėdsakų galima rasti vėlesnių autorių – S. Lasavicko, K. Katalyno, J. Markevičienės ir kitų darbuose.⁶⁸ Daugiausia sasajų su Z. M. Čaikovskio darbais turi neseniai paskelbtas Oksanos Valionienės tyrimas.⁶⁹ Jos bus nurodytos toliau.

Šiame straipsnyje nėra galimybės aptarti visų Z. M. Čaikovskio darbų. Patogumo dėlei, kadangi jo rankraščiuose galima užčiuopti kelias tyrimų kryptis – Vilniaus pilys, miestas, rašytinių šaltinių tyrimai ir kt., šią apžvalgą pravartu suskirstyti į kelias dalis.

1 dalis. Ghillebert'o de Lannoy Vilniaus aprašymas ir kiti rašytiniai šaltiniai

Vienu iš vertingiausių Z. M. Čaikovskio tyrimų laikytini kai kurių rašytinių šaltinių apie XIV–XV a. pradžios Vilnių komentarai. Jis ypač gilinosi į prancūzų keliautojo ir diplomato Ghillebert'o de Lannoy dienoraštyje išlikusį Vilniaus aprašymą. G. de Lannoy aplankė Vilnių 1414 m. sausio mėnesį (tikslesnė data paaškėja, kai perskaitai visą jo veikalą *Voyages et ambassades. 1399–1450*).⁷⁰ Šiandien tyrėjai dažnai mini ši vertingą šaltinį (naujausias paminėjimas: K. Katalynas, *Vilniaus plėtra. XIV–XVII a.*, Vilnius, 2006, p. 15, remiantis P. Klimo straipsniu). Dažniausiai naudojamas Joachimo Lelevelio ir Petro Klimo vertimais.⁷¹ Tačiau niekas iki šiol taip atidžiai neišnagrinėjo šio trumpo teksto, kaip tai padarė Z. M. Čaikovskis. Priešingai, autoriai, naudodamiesi vieni kitų interpretacijomis, patekdavo į prieštaravimų ir klaidingų komentarų žabangas. Pavyzdžiu gali būti N. Kitkauskio du kartus pateiktas komentaras, neva G. de Lannoy „yra nurodės, jog Vilniaus gotikinei katedrai turėjo įtakos Lenkijos Liaudies Respublikoje esančios Fromborko (Frauenburgo) katedros, pastatyto 1329–1388 m., architektūra“.⁷² O iš tikrujų G. de Lannoy niekur nepaminėjo nei Vilniaus katedros, nei tokų panašumų, ir apskritai aprašydamas kitas kryžiuočių bažnyčias nelyginė su Vilniaus katedra. Apmaudu, kad neatsargiai pateikta

informacija jau tapo populiori, nes cituojama plačiajam skaitytojui skirtuose leidiniuose apie Vilnių.⁷³ G. de Lannoy tekstas faktiškai liko neištirtas ir naujausioje literatūroje, skirtoje šaltinių tyrimams.⁷⁴

Z. M. Čaikovskis savo užrašuose⁷⁵ ir minėtoje vienintelėje publikacijoje nuolat grįžta prie G. de Lannoy užrašų. Ši jo darbo dalis yra labai svarbi, todėl pateikiame G. de Lannoy tekstą prancūzų kalba, tokį, koks jis buvo išspausdintas knygoje *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy voyageur, diplomate et moraliste*, red. Ch. Potvin, Louvain, 1878 (p. 39):

*Item, de la Court-le-roy, passay parmy pluisieurs villaiges, grand lacz et forests, puis vins q la souveraine ville de Létau, nommée le Wilne, en laquelle a ung chastel situé moult hault [1] sur une savelonneuse montaigne, fermée [2] de pierres et de terre, et le masonnaige [3] de dedens est tout édifié de bois. Et s'envient la fermeté dudit chasteau du hault [4] de la montaige q deux lez [5] fermée de murs [6] jusques en bas [7], en laquelle fermeté sont encloses pluiseurs maisons. Et oudit chasteau et fermeté se tient coustumièrlement ledit duc Witholt, prince de Létau, et y tient sa court et sa demeure. Et court d'emprcs [8] ledit chasteau une rivičre qui tire et maine son cours et ses eauies parmy [9] la ville d'embas [10], laquelle rivičre se nomme le Wilne. Et n'est point la ville fermée [11], mais est longue et estroitte de hault en bas [12], trcs mal amaisonnée de maisons de bois. Et y a aucunes [13] esglises de brique. Et n'est ledit chasteau [14] sur la montaigne fermé [15] que de bois par bolvercques fais q maničre de murs.*⁷⁶

Z. M. Čaikovskio interpretacijos lenkų kalba vertimas (vertė B. R. Vitkauskienė):

„Paskui atvykau į Lietuvos sostinę, vadinančią Vilniu, kurioje yra pilis, pastatyta labai aukštai ant smėlingo kalno [1], apjuosta (uždaryta) [2] akmenų, žemės ir mūro [aptvaru], [3] viduje visa pastatyta iš medžio. Ir leidžiasi tos pilies įtvirtinimai nuo kalno viršūnės [4] dviem pylimais [aptvarais, dwoma szrankami], [5] sutvirtintais mūru [6], iki pat apačios [7], ir tame aptvare yra daug namų. O minėtoje pilyje ir už jos pylimo [aptvaro] paprastai būna minėtas kunigaikštis Vytautas, Lietuvos kunigaikštis, ir turi ten savo dvarą ir savo būstinę. Ir teka netoli tos pilies upė [8], kurios srovė ir vandenys bėga [9] per kreivą (netvarkingą) [10] miestą, ir ta upė vadinas Vilnia. Ir nėra tas miestas savo forma glauktai (tankiai) užstatytas [11], o yra jis ilgas ir siauras, [nusidriekęs] nuo kalno žemyn [12], užstatytas labai negražiai mediniaiškai namais. Ir yra tame kai kurios [13] bažnyčios iš plytų. Ir nėra minėta pilis (miestas) [14] ant kalno uždara(s) [15], aptverta(s) pylimais (valais, bulvarais) iš žemės ir medžio, pastatytais mūro pavidalo.“

Z. M. Čaikovskis pastebėjo keletą šio Vilniaus piliių ir miesto istorijai nepaprastai svarbaus dokumento teksto ypatumų ir J. Lelevelio vertimo, kuriuo dauguma naudojosi, netikslumą. Pateikiame Z. M. Čaikovskio komentarų vertimą.

„[1] Pilis, pastatyta labai aukštai ant smėlingo kalno, buvo apjuosta aptvaru iš sumūrytu akmenų ir žemių – t. y.

*mur cyklopowy*⁷⁷ [lauko akmenų mūras – vert. pastaba], tokie mūrai paprastai būdavo apie 2 m storio ir nuo 2,5 iki 3 m aukščio.

[2] Žodis *fermée*, su dviem „e“ gale, turėtų būti moteriškos giminės, todėl šiame tekste jis apibūdina kalną, o ne pilį [nes *chastel* yra vyriškas giminės žodis – vert. pastaba], paprastai tariant, saknio prasmė išsiliepija, vadinas, jei būtų parašyta *ferme*, tai reikštų „tvirtas, stiprus“, o ne „uždaras“ ar „uždara“. Prancūzų kalbos rašyboje šie kelių „e“ žodžio pabaigoje reikalai buvo sureguliuoti tik modernioje rašyboje įvedus diakritinius ženklus [e su apostrofu – é], ir dabar rašoma *fermē* [vyriškai giminei] ir *fermée* [moteriškai giminei], bet de Lannoy dar rašyavo be apostrofų, ir moteriškajai giminei rašyavo *fermeee*, o vyriškajai *fermee*; todėl šio saknio prasmė gali būti dvejopa: „Pilis ant aukšto kalno, apjuosta akmenimis“ arba „Pilis ant aukšto kalno, apjuosto akmenimis“. Todėl šiuo atveju *fermée* apibūdina pilį ant kalno, o ne kalną ar pakalnę, nes

[3] toliau yra iš karto sakoma, kad pilis *de dedans* (viduje) yra visa pastatyta iš medžio, vadinas, akmeninis aptvaras reiškia tik pilies išorinius mūrus kalno viršūnėje.

[4] Šiek tiek toliau kalbama apie du mūrus [dvi linijas – vert. pastaba] *dieux lez*, o tai reiškia *deux lices*: dvejų šancų nuo pat viršaus iki pat apačios, ir ant kalno, ir kalno šonuose. Jei būtų buvusios trobos ant kalno [„izbice“ na górze], tai de Lannoje būtų parašės *pallissade* (palisada, ostrokół), jam buvo žinomas lotyniškas žodis *pallum – pal*, ir tai būtų buvusi svarbi strateginė informacija, o jis buvo jautrus tokioms žinioms, nes aštriakuoju galima sudeginti.

[5] Aukštinė pilis buvo sujungta su Žemutine dviem dvigubais mūriniais aptvarais (pranc. *les lices*, de Lannoy *deux lez*, arba dvi aptvarų (apkasų, pylimų, šancų) linijos [Čaikovskio – szranków, lot. *latius*, vok. *Schrank*, lenk. *skrzynia*, rzeczy – vert. pastaba]), t. y.

[6] mūrais, besitęsančiais nuo pačios kalno viršūnės iki pat apačios, iš abiejų kalno pusų, ir tie mūrai buvo iš plytų, mūryti su kalkiu skiediniu, o pagal būdvardžius šis apibūdinimas taikomas kalnui, jo šonams, ir galbūt pakalnei, Žemutine piliai, kurioje buvo gyvenamieji ir ūkiniai pastatai. [Toliau Čaikovskis, atkreipdamas dėmesį į de Lannoy aprašymą pobūdį, kad juose visuomet išryškinamos strateginės savybės, samprotauja, jog prancūzas tikslingai nurodė įtvirtinimų medžiagas, parodydamas, kad jų negalima sudeginti.] Mūrinį aptvarą (*szranków*), pastatytų iš apačios į viršų, nebūtų buvę galima sujungti su mediniais įtvirtinimais ant kalno, tai būtų buvęs labai silpnas kariniu gynybiniu požiūriu įtvirtinimų punktas, ir tais laikais žmonės tikrai negalejo tokį aptvarą statyti. Jeigu žodis *fermée* būtų skirtas apibūdinti kalnui, o ne piliai, tai de Lannoy būtų parašęs: „Kalnas iš vienos pusės aptvertas mūru“ [*Góra zamknięta w połowie murem*], ir tai taip pat būtų buvusi strategiskai svarbi detalė, nes tada kita kalno pusė būtų buvusi lengvai pasiekiamā.

Taigi pilis ant kalno buvo apjuosta kiklopų mūru ir būtent šiu mūrų didesni akmenys (nuo 0,4 iki 0,5 m) vėliau buvo panaudoti statant kvazigyvenamajį pastatą, kuriamo Žygimantas Augustas įkūrė savo garsiąją biblioteką. Tad ši mūrinė pilis [matyt, autorius turi galvoje dabartinę

Aukštinę pilį – vert. pastabą] buvo pastatyta tarp 1450 ir 1540 m., t. y. valdant Kazimierui Jogailaičiui arba Aleksandru. Likę nepanaudoti akmenys ir šiandien matomi visur ant kalno, o jų vietoje [turimi galvoje tie senieji įtvirtinimai, kuriuos matė de Lannoy – vert. pastaba] stovi [Gedimino] bokštas ir mūrinės plynų sienos, tas ir dabar gerai matyti. O mažesni tų šancų akmenys, kaip atrado ponas Morelowskis, mūrus išardžius buvo panaudoti gatvėms grįsti.

[7] [Šios teksto vietas komentaru žr. toliau, prie 12 punkto]

[8, 9, 10] De Lannoy tekste yra dar 3 žodžiai, kurie būdavo arba blogai išverčiami, arba išvis nepastebėti. Šie žodžiai – apie Kreivajį miestą. Arti pilies (kaip vientiso vieneto) teka upė, kurios srovė bėga netvarkingai, prastai užstatytu (Kreivu) miestu, nes žodis *d'embas* kildintinas iš *embas*, *embaras*, *embarassee* – netvarkingas, kreivas [*niezręczny*, *skośny*, *krzywy*]; ir tai visai neturėta galvoje „apačioje“ [kaip buvo iki šiol verčiama, pvz., Lelevelio]; juk ir lenkiškai nesakome „na dolu“, „na dołowi“, „na dołego“, vadinas, ir prancūziškai d su apostrofu (*d'embas*) reiškia visai ką kita.

Kadangi de Lannoy atvyko iš Daugpilio, taigi jis įvažiavo per Užupį ir vyko Malūnų gatve per brastą, tuomet buvusią prie Bernardinų bažnyčios, ir Bernardinų skersgtaviu į pilį, vadinas, jis aprašo Vilnią, kuri tekėjo prie Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvės, nes mato miestą įstrižai, netvarkingą [*niezręczne*], išsidriekusį nuokalnėje iš abiejų pusių.

[11] Čia turėtų būti ne žodis *fermée*, o *serree*, tai blogai perskaitytas [originalo] tekstas, nes nėra ryšio frazėje „nėra uždaras, o yra ilgas“ – taigi turėtų būti „miestas visai nėra suglaustas [*zwarte*]“, t. y. tankiai užstatytas, kaip būdavo gotikiniuose miestuose, kurių namai stovėdavo prisispaudę vienas prie kito [*gotyckie miasta zbite*]), taigi ir ne kvadratinis arba apskritas (kaip Varšuva ar Krokuva), o [Vilnius] buvo ilgas ir siauras, besileidžiantis nuo kalno...
[Čia autorius palieka daugtaškį.]

Senieji planai [nejskaitomas žodis] liudija, kad Kreivasis miestas buvo apjuostas mūru, aštriakuoliais [*palisadą* – *parkanem*] ir pylimu [*walem*]. Mūras tėsėsi nuo Didžiosios [gatvės] iki Bokšto [gatvės], nuo čia – iki Karmelitų (Visų Šventųjų bažnyčios) – stovėjo aštriakuolių tvora, o nuo Pylimo g. pusės išilgai Šv. Mikalojaus bažnyčios iki Trakų g. buvo medžio ir žemės pylimas. Prie pylimo glaudėsi Goštauto posesija išilgai Pohuliankos [dabar – Basanavičiaus g.]. Maskvos pirklių namai [*Gościnny dwór Moskiewski*] prie pilies [pabraukta Z. M. Čaikovskio] buvo už miesto pylimo. Mūras ir aštriakuoliai yra vėlesni, o pylimas – ankstesnis.

[12] Atkreipių dėmesį dar į žodį *d'embas*, nes de Lannoy rašydamas du kartus *en bas* nesuklysta ir trečią kartą rašo neklaidingai, o kita prasme – [čia norėta pasakyti] kad per netvarkingą, kreivą miestą [*środkiem miasta niezręcznego, skośnego, krzywego*]. Tai ir yra Kreivojo miesto apibūdinimas [*Krzywy Gród*], toks ir buvo Vilnius, o ne Žemutinės pilies dalis. Tikrai.

Pilis, apjuosta akmenų siena ant kalno, neturėjo tuo pat metu būti apjuosta pylimais [valais], viena vertus, tam jau nebėra vietas, kita vertus – nebeliktų vietas igulai; prašau įvertinti [kalno viršūnės] plotą, nes pylimas būtų

turėjęs apie 10 m storio kartu su nuolydžiu, o jei dar atimsime pastatą užimamą plotą ir palyginsime su nurodomais igulos skaičiais? Vadinas, pastatą aprašymas priskirtinas kitai piliai, kurioje buvo keli tūkstančiai karių, kaip pranešama skunde (apie 2000 karių ir 4000 gyventojų, ir 4000 pabėgelių, kurie čia pasislėpė, vadinas, 10 000 žmonių su daiktais). Skaičiuodami kukliai 10 kv. metrų žmogui, gauname, kad Kreivasis miestas turėjo mažiausiai 10 ha ploto. Tieki yra ploto sklype, kurį apibrėžiau kaip „Kreivajį miestą“.

[13] Žodis *aucunes* yra gerai išverstas – „kai kurios“, „keletas“.

[14, 15] Tuo tarpu paskutinis sakiny sakinamas visai neteisingai, nes de Lannoy aiškiai kalba ne apie pilį ant Pilies kalno, o apie pilį-miestą, ir stebiuosi, kad de Lannoy nekalba apie trečiąją pilį, kuri buvo dar toliau negu miestas, ir štai šios trys pilys sudarė tvirtovę – Vilnių, o ne tos kitos trys – nuo Mickevičiaus gatvės [dabar Gedimino prospektas] iki kalno – tai, ką dabar vadina Žemutine, Vidurine ir Aukštutine.

Pilis (Katedros aikštė ir kalnas) vadinosi *Superior* todėl, kad joje buvo aukštėsnių klasių – kunigaikščio būstinė, o miestas vadinosi *inferior*, nors taip pat buvo ant kalno, nes čia gyveno žemesniosios klasės, bet miestas taip pat buvo gynybinė tvirtovė. Pilis [*Zamek Wyższy*], kaip visuma net iki Kačergos, atsižvelgiant į apsupimą vandeniu, negalėjo būti apgulta, kaip aprašo Morelowskis, iš abiejų pusių. Aukštutinė pilis [*Zamek Górný*], kaip citadelė, atsižvelgiant į vandens stygių, vargu ar būtų galėjusi išlaikyti ilgą apgultį kaip aukštutinė tvirtovė.

Bulvarai, pastatyti iš žemių *a la manieres de mures*, reiškia, kad vertikaliai buvo sustatyti mediniai surišti pastoliai, užpilti žemėmis, – taip statomi bulvarai, apie kuriuos kalba [de Lannoy]. Svarbu, kad aštriakuolius galima sudeginti, o bulvarų – ne.

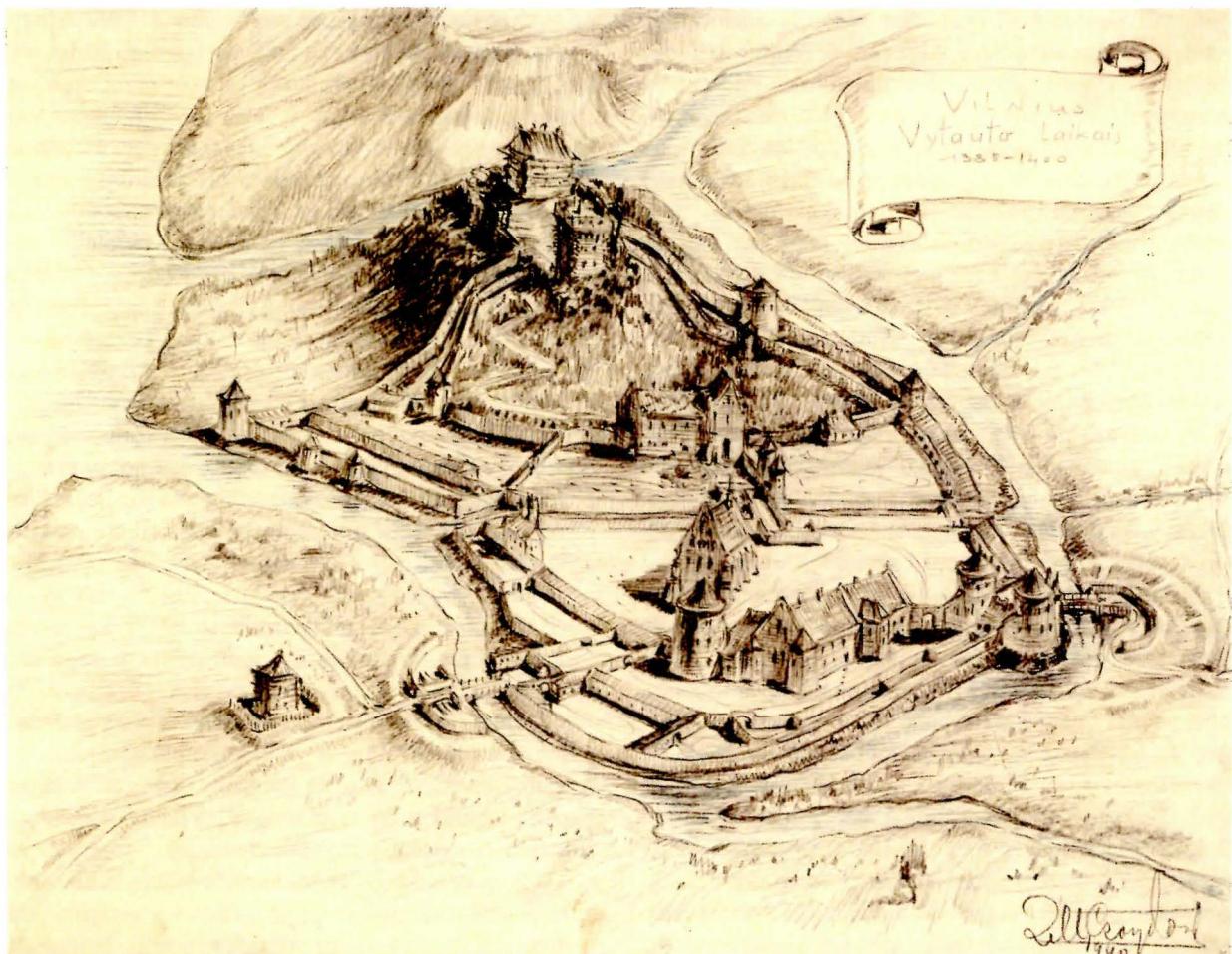
Ir ši pilis atvykėliui iš Užupio taip pat atrodė „ant kalno“ (apie 124 alt. virš jūros lygio), tad sako [de Lannoy] apie miestą, kad yra uždaras (apjuostas) pylimais arba valais (bulvarais) iš medžio ir žemių, sujungtų panašiai kaip mūras [šioje vietoje autorius pažymi, kad pateikia piešinį, kuris buvo prie rankraščio, dabar šio piešinio originalo nepavyko rasti, yra pagal jį padarytas spaudinys, apie kurį vėliau]. Juos darydavo apie 3 m storio ir 2,0 m aukščio, vienu šonu su nuolydžiu fosos link.

Atkreipių dėmesį, kad apie aptvarą ant Pilies kalno de Lannoy jau rašė, kad jis buvo iš akmenų, žemės ir mūro, ir neberekėjo jam kartotis, vadinas, šioje teksto dalyje jis kalba apie miestą (kitą pilį), apjuostą bulvarais iš medžio arba valais, sutvirtintais balkais, žemėmis, moliu ir apraigytais [apipintais] šakomis [*faszyny*] arba su užstatytais aštriakuoliais [*palisada*].

Kartu, jei de Lannoy sako, kad miestas yra ilgas ir siauras, vadinas, jis turėjo ribas, o ne buvo išdrikęs, vadinas, paskutinis sakiny apibūdina gotikinių Vilniaus miestą.

Iš Dlugos žinome, kad Vilnius buvo laisvai užstatytas, kad namai stovėjo atskirai ir kiekvienas namas buvo apjuostas sodu, skirtingai nuo gotikinių miestų – ankštų, tankiai užstatytų arba *serree*.

Tuo Z. M. Čaikovskio samprotavimai apie 1414 m. Vilniaus aprašymą baigiasi.

10. *Vilnius Vytauto laikais. 1385–1400.* Z. M. Čaikovskis, 1940. Lietuvos dailės muziejus, G 554.
Vilnius in the Time of Vytautas. 1385–1400. Zygmunt Mieczysław Czaykowski, 1940. Lithuanian Art Museum, G 554.

2 dalis. Vilniaus pilį apie 1400 m. vizija

Tame pačiame Z. M. Čaikovskio rankraščiu pluošte Lietuvos dailės muziejuje yra keli puslapiai teksto, kuriame autorius aiškina, kaip atrodė Vilniaus Aukštutinė ir Žemutinė pilys ir jų aplinka apie 1400 m.⁷⁸ Muziejaus piešinių skyriuje išliko Z. M. Čaikovskio piešinys, kuriame matome Vilniaus pilį apie 1385–1400 m. rekonstrukciją.⁷⁹ (10 pav.) Kitoje piešinio pusėje autorius užraše šią rekonstrukciją pagrindžiančią trumpą savo koncepcijos santrauką:

„Widok Zamku Wileńskiego z roku c-a 1400. Rekonstrukcja podług własnych spostrzeżeń. Bardzo stary charakter murów odkopanych na placu Katedralnym, przylegających bokiem do wieży (dzwonnicy), ich skośne położenie, a mimo to zgodne z planem Fürstenhoffa z r. 1750 naprowadziły mnie na myśl rekonstrukcji pierwotnego założenia zamku w epoce przeniesienia stolicy z Trok, zatem prawzor tam też szukać należy. Wnosząc z konfiguracji terenu i idąc śladem najmniejszego spadku dwa były możliwe dojazdy do wybranego miejsca na półwyspie a to w celach landowych i strategicznych. Pierwszy i najstarszy, to trakt Troki-Połock, który biegł od wawoza na Wilczej Łapie dzisiejszymi ulicami: Ponarską, Kwaszelnym, Jatkową, Klaczki, Gaona i Uniwersytecką na most i bastion

wjazdowy wprost przez dzisiejszą Kurję biskupią. Gdy bastion ten utracił swoje znaczenie za Kazimierza i Aleksandra (1450 – do 1506) na miejscu Kurji w poprzek drogi wystawił w późniejszym czasie kniaź Żagiel swoją posesją i dojazd został zatarty. Drugi późniejszy dojazd od ul. Mostowej od przewozu i mostu na Wilii przetrwał dłużej szczegółowo po przebiciu obok wieży bramy wjazdowej (drugiej). Wzorując się na systemach obronnych Trok przy projektowaniu zamku Wileńskiego budowniczy i wódz zwrócił specialną uwagę na obronę bramy wjazdowej, a szczególnie zamaskowanie właściwej bramy od strony obydwu możliwych dojazdów. Zaprojektowano więc bramę we wnęce ukrytą, a bronioną przez 4 baszty o wielkich rozmiarach, zasłaniając wszystko murem powodziowym, tworzącym rodzaj barbakanu, a właściwie szranki (les lices), zamkające przedpole bramy wjazdowej. W systemie tym wieża Katedralna grała rolę dojon'u przylegając do dużego budynku ewentualnego mieszkania Xiążęcego (pierwotnego). U podgórza zostało omurowane dawne łożysko Wileńki tworząc fosę i zamkając, w ten sposób, czworobok dolnego pierwotnego zamku. Baszta na górze grała wówczas rolę strażnicy rzecznej i zgodnie z opisem de Lannoye z r. 1413 górny zamek opasany murami kamiennymi był wewnątrz całkowicie zbudowany z dzreva. Tymczasowe wojenne mieszkania w przedniej części dolnego zamku Xiążęta

zapragnęli zamienić na Pałac. Jak w Trokach pod górami stanął więc Zamek-pałac, zwrócony czołem do foszy (część najstarsza b. zamku, wzduż stoku góry przed murem oporowym, którymi wiodło wejście do strażnicy). Wtedy otoczono tę część podgórza podwójnym murem (szranki), łącząc je z cytadelą drewnianą na górze, gdzie oprócz strażnicy była świątynia Perkunasa (Fürstenhoff i inni) [sic!]. W roku 1386 pierwotny dom Xiążęcy przedstawiony na przodzie rysunku został przez Jagiełłę ofiarowany biskupom na Kurję.“ [Paraśas. 23.IX.1941]

Sudėjus draugėn šių abiejų rašinių mintis išeitų, kad Z. M. Čaikovskis galvojo, jog už dabartinės Katedros buvo fosa arba kanalas (plg. P. Batiuškovo 1868 m. Vilniaus planą, il. 9). Iškasus dabartinę Vilnios vagą ir sukurus malūnų sistemą, vandens pradėjo trūkti ir ši upės vaga pamažu nebeteko reikšmės. Taip abu Žemutinės pilies kiemai susijungė. Išoriniame kieme buvo pastatyta Katedra, o skersai kanalo atsirado pietinis mūrinis rūmų korpusas, kuris prisijungė prie ankstesnio rytinio korpuso, stovinčio prie kalno. Augant miestui ir atsiradus kitoms pilims (ypač Medininkų) pasikeitė senųjų gynybinių bastionų reikšmė: buvo padarytas įvažiavimas (vartai) priešais Katedrą Keturkampiame bokštę (dabar varpinę), dar vėliau atsirado vartai į pilį priešais Pilies gatvę. Z. M. Čaikovskis aiškina, kad senuose piešiniuose (matyt, Brauno) vartai nuo Pilies g. atrodo labai kukliai, o senieji bastionai – tarsi nereikalingi, bet tuo pat metu labai galingi. „Tai pasakytina ir apie bokštą – dabartinę varpinę, donžoną, kuris pastatytas prie vėlesnių Tilto vartų, atsiradusius tuomet, kai barbakanas nustojo savo gynybinės reikšmės kaip donžonas, nes didžiojo kunigaikščio rūmai buvo perkelti už kanalo, prie kalno, ir buvo pastatytas kitas donžonas, sode, kurį matome 1750 m. plane netoli bajorų kalėjimo (turėjusio 50 pėdų gyli).“⁸⁰ Čia Z. M. Čaikovskis interpretuoja Fürstenhoffo planą, kartu jis aiškiai žino ir vadinamuosius 1779 ir 1794 m. P. Rossi planus, kuriuose matome keistą statinį netoli pietinės Žemutinės pilies rūmų pusės, neva sode. Toliau jis samprotauja, kad tariant Žemutinės pilies statybą už Katedros, pastačius Šv. Barboros bažnyčią ir apsupus ją kapinėmis (jo nuomone, tai buvusi rūmų arklidininkų parapija), priekinės linijos pastatai buvo perduoti įvairioms tarnyboms, apsaugininkams, tribunolui, taip pat ir kunigams (mansionariams, vikarams), o rūmai prie senojo donžono – vyskupui. Jis pripažino, kad didžiulį postūmį jo tyrinėjimams padarė 1940 m. atrasti senųjų vyskupų rūmų pamatai. „Jų įkypas konfigūracija [*skośne położenie*] paskatino mane rekonstruoti pirminę pilies struktūrą sostinės perkėlimo iš Trakų epochoje. Jos provaizdžio ten pat [Trakuose] reikėtų ieškoti.“ Kitoje vietoje jis priduria, kad pirminė Vilniaus Žemutinės pilies struktūra su jos gyvenamaisiais ir gynybiniais pastatais, jo nuomone, yra kombinacija, padaryta pagal abi Trakų pilis. Vėliau ji pakito, nes atsirado privažiavimas iš Pilies gatvės (kelias iš pietų pusės į šiaurę), todėl senieji pilies vartai (turimi galvoje vartai prie Šv. Marijos Magdalenos bažnyčios) ir bastionai neteko reikšmės. „Jie tapo tyrinėtojams neįminta paslaptimi.“ Atsižvelgiant į teritorijos konfigūraciją, pusiasali, apjuostą Vilnios vaga, galima buvo pasiekti dviem keliais: senuoju traktu Polockas (Pskovas) – Trakai, kuris vedé Pohulianka, Trakų, Dominikonų, Literatų gatvėmis į Užupį, o privažiavimas

prie pilies nuo Trakų pusės buvo galimas Universiteto ir Vyskupų gatvėmis, čia kelio nuolydis buvo nedidelis, ir per Lukškes į Tilto gatvę. Trakų pilys buvo gerai apgalvotos flanginei gynybai, prasčiau – tiesioginiam puolimui, ypač žeme [*obrony czołowej szczególnie lądowej*]. Laikydamiesi Trakų pavyzdžio, Žemutinės pilies statytojai stengėsi specialiai užmaskuoti abejus įvažiavimo vartus (iš Tilto gatvės ir prie Šv. Marijos Magdalenos bažnyčios). „Tad suprojektavo įvažiavimo vartus paslėptus niše, saugomus 4 didžiulių bokštų, viską maskuodami mūru, pastatytu taip, kad atlaikytų potvynį [*mur powodziowy*], sukurdami barbakano tipo gynybinius įtvirtinimus; [prieras] o faktiškai mūru sutvirtintus pylimus [aptvarus, szranki], uždarančius aikštę priešais įvažiavimo vartus. Katedros bokštąs [varpinę] turėjo donžono reikšmę, prilgludęs prie didelio pastato, kuris tuomet buvo kunigaikščio rūmai. O pakalnėje buvo iškasta fosa, taigi pirminės Žemutinės pilies įtvirtinimų keturkampis tapo atskirtas. Bokštąs ant Tauro kalno [Aukštutinės pilies] tuo metu atliko sargybos bokšto vaidmenį [...]“.⁸¹

Z. M. Čaikovskis pateikė tik labai lakoniškas išvadas:

„1) Mūras iš šiaurės – tai pirminiai kunigaikščio rūmai [vėliau – vyskupų rūmai].

2) Mūras nuo kurijos pusės, 1750 m. plane paslaptinai pažymėtas kvadratais ir išrašytais apskritimais, – tai dvigubas bastionas, iš pietų saugantis vartus, arba taip pat vartai, vedantys į mažytę aikštę tarp Vilnios vagos ir mūro [prieras] ten galėjo būti vykdomos egzekucijos (skeletai?).

3) Įkypas mūras (iš šiaurės į pietus), jungiantis tuos du ankstesnius, – tai tie patys įvažiavimo vartai, apsaugoti ir užmaskuoti 4 bokstais, su atvira aikšteli.

3 dalis. Vilnius apie 1400 m. Dingusio vytautinio Vilniaus rekonstrukcija

Pasekime Z. M. Čaikovskio mintis, kurias jis išdėstė kelių dešimčių puslapių rankraštyje, mašinraštyje ir trumpame straipsnelyje „Krzywy gród“ (*Prawda wileńska*, 1941 m. sausio 28 d.), iliustruotame vieninteliu mums kol kas žinomu šio autoriaus rekonstrukciniu brėžiniu. (11 pav.) Kaip jau minėta, Z. M. Čaikovskį inspiravo XX a. ketvirtajame dešimtmetyje padaryti reikšmingi atradimai – surasti vyskupų rūmų prie Katedros varpinės pamatai ir kasinėjant Trių kryžių kalno rajoną rasta vadinamoji Kreivoji pilis, arba Kreivasis miestas. Jis turėjo savo originalų požiūrių į Vilniaus pilių ir miesto raidą. Savo tyrimų metodą jis apibrežė taip (ši Z. M. Čaikovskio tekštą atpasakojame):

„Užsibrėžiau rekonstruoti ir aprašyti tik Vilniaus pilį, pagrindžiant įvažiavimo vartų vietą iš Trakų pusės ir nuo upės [Neries]. Tačiau pamažu aprėpiau visą miestą. De Lannoy aprašyme pasakyta, kad miestas yra ilgas ir siauras, išsidėstęs nuo kalno žemyn, prastai užstatytas mediniai namai, su keliomis bažnyčiomis, ir apjuostas pylimais [valais]. Pirmoji mintis, kilusi perskaičius de Lannoy aprašymą, – kad natūraliai miestas buvo išsidėstęs išilgai Pilies ir Didžiosios gatvių, bet tai yra klaida, kartota ilgai, atkakliai ir daug kartų.⁸² Taip galvodami neišsprendžiame né vienos problemos. Perkėlęs senųjų mūrų kontūrus iš Kanalizacijos biure (*Biuro Kanalizacji*) saugomų planų ant dabartinio miesto plano mėginau atsekti seniausią gotikinių

gatvių tinklą, tačiau tai pasirodė neįmanoma, nes niekur nebuvu pažymėta mūrų kryptis, tad šios hipotezės buvo pernelyg savavališkos. Bandžiau siekti analogijos su Krokuva – reljefas, miesto dydis, turgaus aikštės vieta ir pilies vieta; bet stinga gotikinių gatvių tinklo.

Tad griebiausi toliau dėstomo metodo. Pirmiausia – miesto užstatymo atkūrimas, eliminuojant vėlesnius pastatus. Viską, kas buvo pastatyta po 1400 m., atmesdavau. Antra – architektūros [statinių] lyginamasis metodas (*metoda porównawcza architektury*). Trečia – retrospektyvinio požiūrio metodas: kaip kas galėjo atrodyti, t. y. reljefas, statiniai, perstatymai, užpylimai, keliai, privažiavimai, tikslumas – panauda, galų gale svarbi yra ir intuicija, kurios šiek tiek turi, o be to – truputis sėkmės.

Pirmasis metodas – pastatų iki 1400 m. eliminavimas – davė rezultatą: Vilniuje buvo du gotikiniai centrai, o trečiasis būtų buvęs rusinų miestas (*miasto ruskie*).

Lyginamasis metodas parodė, kad šie gotikinio miesto centrai skiriasi savo esme. Dvi bažnyčios – Šv. Jono ir cerkvė ties Didžiosios ir Stiklių gatvių sankirta – yra pastatytos taip, kaip tais laikais bažnyčių nestatydavo – presbiterija į gatvę. Vadinas, šios gatvės pakeitė savo vaidmenį arba jų išvis nebuvo.⁸³ Paieškos Kanalizacijos biuro brėžiniuose leido patvirtinti šią hipotezę. Įvažiavimas į Pilies gatvę nuo pilies XV a. buvo užstatytas, o seniau ten tekėjo upelis, maitinamas šaltiniu iš Belinos g. (ul. Beliny – dabar Liepkalnio) ir Aušros vartų telkiniu. Vadinas, gotikinio miesto reikia ieškoti kitur.

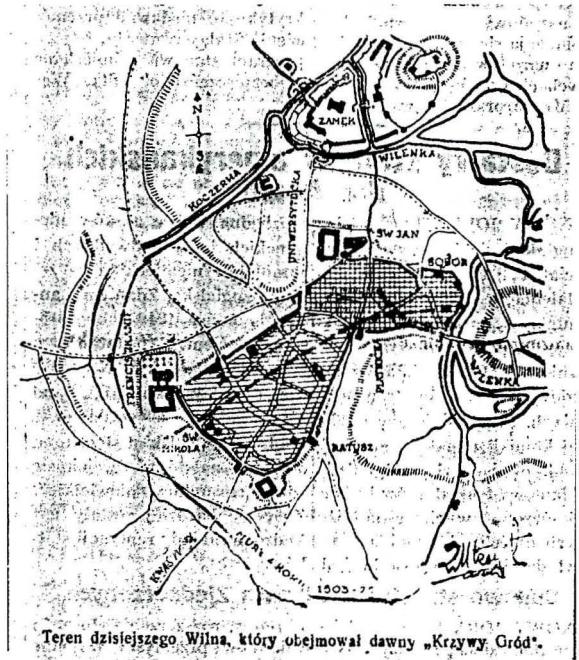
Iš išlikusių pastatų, matomų šiandien prie gatvių, atkreiptinas dėmesys į Šv. Mikalojaus bažnyčią, Piatnickos cerkvę (sunaikinta 1650 ir atstatyta po 1863 m.) ir Bokšto g.; tarp jų reikia ieškoti to senovinio miesto, nors senieji centrai, kartoju, yra visiškai skirtini. O dar buvo upelis, tekėjęs Didžiaja gatve! Atsitraukti nuo šių punktų negalima, kol neatlikta galimų privažiavimų studija. Reikia atsisveikinti visiems laikams su mintimi, kad Didžioji–Pilies g. – tai pagrindinė miesto arterija ir kad traktas Pohulianka [dabar Savanorių–Basanavičiaus g.] – Dominikonų g. – tai seniausias įvažiavimas į miestą. Ne, yra senesnis, ir tada reikalas įgauna kitą atspalvį. Yra ir kiti du pastatai, nors šiandien apie juos žinome tik iš raižinių. Vienas iš jų ir yra to seniausio Vilniaus pradžia, nuo jo prasideda seniausias kelias per miestą [čia autorius turi galvoje Pranciškonų bažnyčios varpinės bokštą]. Nuo jo pradėjau savo tyrimą, ir būtent šis metodas davė netikėtų rezultatų: tarsi lapsniškai nuimant popierėli nuo sudrėkinto kalkomanijos paveikslėlio atsidengė vytautinis Vilnius, visai toks, kaip minėtame aprašyme, – „ilgas, siauras, besileidžiantis nuo kalno žemyn“, taip pat kelios mūrinės bažnyčios mediniame mieste. Tuo pat metu tos keistai ir neteisingai pastatytos bažnyčios pasirodė orientuotos visai teisingai, atitinkamai pagal tradicijas.⁸⁴

Toliau Z. M. Čaikovskis pasakoja, kaip ieškojo Vilniuje seniausią gotikinių mūrų. Šių tyrimų eigos nuotrupos pateiktos jo rankraštyje ir šiek tiek glausčiau išspaustintame straipsnyje „Krzywy gród“. Pateikiame šių pastabų vertimą: „Visa tai [turimos galvoje klaidinančios miesto aprašymų interpretacijos pagal de Lannoy ir Dlugos] vertė ieškoti to Kreivojo miesto visur, tik ne ten,

kur ir dabar jis visas glūdi. 1940 m. rudenį vykdymas senų gotikinių mūrų paieškas, pastebėjau kai kurias architektūros ypatybes, labai pamokomas. Kadangi visi senieji mūrai, vadinas, ir senasis miestas, šiandien yra apie 2–2,5 m po žeme, pradėjau tyrinėti rūsius, kuriuose radau senų mūrų pėdsakus, ankstesnių nei visuotinai žinomi 1503–1522 m. pastatai, kurie dar prisimenami, o žemės paviršiuje yra likę tik Aušros Vartai ir vienintelė liekana Bonifratrų gatvės kampe. Likusieji yra jau po žeme arba užstatyti, pavyzdžiu, išilgai Pylimo gatvės.

Neseniai dar stūksojo paminklas, išardytas 1870 m., t. y. Pranciškonų bažnyčios bokštas ir sienos dalis, kuri tėsėsi išilgai Dysnos gatvės net iki pat Rūdninkų gatvės; tai ir yra senojo Vilniaus pietvakarių šonas.⁸⁵ Toliau Rūdninkų gatve iki Rotušės, tuometinių įvažiavimo vartų į Vokiečių gatvę, kurie labai gražūs iki šiol tebéra Rotušės požemiuose. Nuo Rotušės mūras tėsėsi per aikštės viduri iki Švarco g. kampo, o vėliau žemyn Gailestingumo gatve, kur jungėsi su įtvirtintu Skaisčiausiosios Dievo Motinos soboru, ir nuo Literatų g. kampo Literatų gatve, kirsdamas namą Nr. 26 prie Pilies g., išėjo į Šv. Jono gatvę iki Gaono g., nuo čia posesijos viduriu vėl ėjo iki Pranciškonų bokšto.

Šią teritoriją krito seniausias Trakų traktas: griova Vilkpédėje (Wilcza Łapa), Paneriu, Raugyklos, Mésinių, Kliačkos, Gaono, Universiteto gatvėmis pro dabartinę kurį, tiesiai į didžiųjų kunigaikščių rūmų įvažiavimo bastioną.⁸⁶ Kitas traktas, daug senesnis, – tai traktas iš Ukmurgės per perkėlą prie Gulbių salos (priešais elektrinę), Boguslovo Radvilos gatve iki Vilniaus gatvės ir Vokiečių, Aušros vartų gatvėmis iki Šv. Nikodemo skersgatvio, toliau – į pietus – tai kelias Baltija – Juodoji jūra, kuriuo keliavo pirmieji norvegai. Traktas iš Trakų Pohulianka [dabar – Basanavičiaus g.],

11. „Kreivasis miestas“ dabartiniame Vilniaus senamiestyje. Apie 1400. Z. M. Čaikovskio rekonstrukcija. Iš Prawda wileńska, 1941, sausio 28.

The ‘Crooked City’ in present-day Vilnius Old Town. c. 1400. Čaikovski’s reconstruction. From ‘Prawda wileńska’, 28 January 1941.

12. „Kreivasis miestas“. 1941 m. spaudinys pagal Z. M. Čaikovskio piešinį. Kultūros paveldo centro archyvas, F6-3862.
The ‘Crooked City’ (Curvum Castrum). A 1941 print based on Czaykowski’s drawing. The Archive of the Centre for the Lithuanian Cultural Heritage, F6-3862.

Dominikonų Literatų gatvėmis ir pro Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvę į Užupį (Rytai–Vakarai) yra vėlesnis.

Kreivojo miesto kampuose stovėjo štai šios tvirtovės: Pranciškonų bažnyčia „smėlynuose“ (*na piaskach*), vartai, jungę Vokiečių gatvę su Vilniaus gatve, bastionas Gaono g. pabaigoje, Chodkevičių rūmai priešais Švarco skersgatvę, Rotušė – vartai į miestą ir vėlesnijei Oginskių rūmai bei vartai Mėsinų gatvėje.

Jei turėsime omeny, kad Visų Šventųjų bažnyčia pastatyta 124 altitudėje virš jūros lygio, Piatnicos cerkvė – 108, o Skaisčiausiosios Dievo Motinos soboras – 98, tai gausime 26 m skirtumą 825 m ilgio atkarpoje, arba vidutiniškai 6 proc. nuolydžio (tai tiek pat, koks dabar yra Pohuliankos nuolydis), vadinas, „driekési nuo kalno žemyn“ [citata iš Lannoy], kreivas miestas traktu atžvilgiu, kreivai besileidžiantis, kreivos formos, iš čia atsirado tas apibūdinimas.

Tai buvo miestas-tvirtovė, tuomet apjuostas pylimais, pastatytais iš medžio ir žemių imituojant mūrus (1413),

viduje tos tvirtovės užstatytas netvarkingai ir retai mediniai namais, kuriuos 1390 m. sudegino kryžiuočiai. [...]

Šiandieninis miestas statėsi iš abiejų Kreivojo miesto pusių, t. y. viduramžių linija – Skaisčiausiosios Dievo Motinos soboras – Piatnicos cerkvė – Šv. Mikalojaus bažnyčia – tarsi mažaja elipsės ašimi, pusmėnuliui abiejų pilii link į pietus, o vėliau – į šiaurę, išilgai ašies Aušros Vartai – Katedros aikštė, susiurbdamas Kreivajį miestą ir abi pilis į 1503–1522 m. pastatytos gynybinės sienos aptvarą.⁸⁷

Šiuos savo tyrimus Z. M. Čaikovskis pailiustravo, nupiešdamas Vilnius apie 1300 m. viziją. Šio piešinio originalo kol kas nepavyko rasti. Kultūros paveldo centro archyve saugomas inžinieriaus Biszewskio Vilniuje atspausdintas plakatas, kuriame matome tiksliai perteiktą Z. M. Čaikovskio piešinio vaizdą.⁸⁸ (12 pav.)

Birutė Rūta Vitkauskienė Forgotten Vilnius. From the History of the Investigation of Vilnius’ Castles Summary

The article discusses three stages in the history of the investigation of Vilnius and its castles: the first occurred in the first third of the nineteenth century, the second in the

mid and second half of the nineteenth century, and the third in the 1930s. The article examines the iconography of Vilnius and its castles that appeared in these three periods.

The basis of this iconography is the visions of the lost or vanished and forgotten city and its buildings. These were efforts to restore what no longer existed. In the first third of the nineteenth century, i.e. after 1800 and the demolition of the palace of the Lower Castle, the city's defensive wall, and many other historical buildings and on the basis of the memories of the great city and its history, a trend of cherishing the native historical memory formed during periods of national and religious oppression in the land, which was occupied by the Russian Empire. The restoration of this vanished greatness was hindered by the lack of iconographic sources, which had been destroyed or sent out of Vilnius (especially after the 1832 uprising). After studying the iconography of this period it is seen that in around 1840 no authentic image of the Lower Castle or city from the second half of eighteenth century still existed in Vilnius. Thus the historians Michał Baliński, Michał Homolicki, and Józef Ignacy Kraszewski were content with compilations or hearsay. We are no longer able to determine what sources were used to create these compilations, such as Karol Raczyński's famous image of the south side of the palace of the Lower Castle or the variants of the same image, which are ascribed to Piotr Rossi and are called the Rossi plans of the castles in Vilnius, and their imitations. So-called compilation iconography developed deep roots in the first half of the nineteenth century, a period when the romantic content of an image was more important than its accuracy.

The second stage is the work of the romantics in the second half of the nineteenth century. This was based on the publications and romantic iconography of Baliński, Kraszewski, and other historians. The Baliński's reconstruction of the Vilnius in the time of Algirdas had the greatest influence. On the basis of it, Baraniecki (The Plan of Vilnius in the Time of Algirdas, 1845, the original is in the Kraków National Museum) and Batiushkov (The Plan of Vilnius in the First Half of Fourteenth Century, published in 1874) proposed their own visions. The reconstructions from this period imitated the city image created by Georg Braun (published for the first time in 1581), supplementing it with historical information. In this way pseudo-scientific

notions of the urbanistic structure of medieval Vilnius were created and remained established for a long time.

The third attempt to discover the vanished city and its castles began during the interwar period when Vilnius belonged to Poland. The article discusses the work of the completely forgotten architect and investigator of the old brick walls of Vilnius, Zygmunt Mieczysław Czaykowski (1887–1950). After acquiring an education in France, he worked during 1926–1936 in Poland as an architect in Szczecin District and in 1938 he moved to Vilnius. There he, working zealously with a great love for antiquity, studied the city's old basements, looked for old brick walls, and attempted to determine how the castles and city could have appeared in the time of Vytautas. He reread anew the description of Vilnius published during 1399–1450 in *Voyages et Ambassades*, a book by French traveller and diplomat Ghillebert de Lannoy, and pointed out the mistakes made by Joachim Lelewel. On the basis of this description, he used the Fürstenhoff plan to create an image of the castles of Vilnius in about 1400. (The drawing is preserved in the Lithuanian Art Museum.) Czaykowski had his own view of where it was necessary to look for the so-called 'Crooked City' (Curvum Castrum). He published only one article on this question ('Prawda wileńska', 28 January 1941) while his other thoughts remained in manuscript form and are preserved in the archive of the Lithuanian Art Museum. Czaykowski thought that it was impossible to use Braun's image of the city in talking about early fifteenth-century Vilnius since it did not reflect the situation of the introduction of Christianity and the appearance of the first churches in 1387. His searches correspond to the research published by archaeologists in recent years. This research also doubts whether the medieval city and castles had the same structure that we see in the mid-sixteenth-century image and which was repeated by Baliński. Czaykowski was convinced that all of Vilnius from the time of Vytautas lies under the ground, invisible but still there. The problem is how to find and show that forgotten and vanished city. This problem is especially relevant today when the old basements are being destroyed in the territory of the Old Town and castles and new buildings are rising in their place.

¹ „Wiadomość historyczna o zamku wileńskim“, *Melitele* (Warszawa), 1829, p. 226–230. Leidinį redagavo A. Mickevičiaus bendražygis poetas Antonis Edwardas Odyniecas; „Wiadomość historyczna o zamku wileńskim“, *Przyjaciel Ludu*, 1835, t. 1, Nr. 10, p. 77–78 (pav. vario raižinys pagal litografiją iš *Melitele*).

² Varšuvos nacionalinis muziejus, MNW G. Pol. 20435/331. Litografija, 9,6 x 15,3 cm. Iš Potockių Kžešovicuose rinkinių.

³ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, Vilnius, 1991, p. 62, il. 57: J. Peška. Vilniaus panorama nuo Tilto gatvės aukštumos, 1808. Akvarelė, VUB, G-0014720.

⁴ Ten pat. p. 88, il. 81: Nežinomas piešėjas. Vilniaus pilys iš šiaurės pusės, 1805. Akvarelė, LDM, T-567.

⁵ Plačiau apie Vilniaus universiteto profesorių veiklą diegiant litografijos meną žr. V. Gasiūnas, *XIX amžiaus Lietuvos grafika*, Vilnius, 2007, p. 91–113.

⁶ Publikuotas daug kartų, žr. V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 109, il. 128 (klaudingai nurodyta, kad litografavo K. Račinskis); naujausia informacija V. Gasiūnas, *XIX amžiaus Lietuvos grafika*, p. 102, il. 52: Vilniaus Žemutinės pilies vaizdas, 1832. Litografija, 21,4 x 34,4 cm, LDM, G 9833.

⁷ „Z Kowna do Wilna. Wyjatek z podróży Władysława Malczewskiego (dokończenie)“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1861, t. 3,

Nr. 74, p. 67–70; W. Przybylski, „Listy z Wilna“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1861, t. 4, Nr. 113, p. 196–198.

⁸ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 67, 69, il. 66: V. Dmachauskas. Vilniaus panorama nuo Verkių kalno, 1842. Litografija, LDM G-418. Ši piešinį panaudojo Adomas Honoris Kirkoras savo 1857 m. išleistame pirmajame vadove po Vilniu.

⁹ A. Korzono nuotraukas žr. *Vilniaus fotografija (1858–1915)*, sud. M. Matulytė, Vilnius, 2001, il. 15.3–15.5.

¹⁰ M. Plater-Zyberk, „Abdon Korzon – pierwszy fotograf Wilna“, *Vilniaus fotografai. Tarptautinė Lietuvos fotografijos istorijos konferencija*, Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius, 2005, p. 30.

¹¹ Varšuvos nacionalinis muziejus: Widok byłego Jagiellonskiego zamku w Wilnie, litografavo Macieju Przybylskis, pagal K. Račinskį, 1832, Gr. Pol. 4937.

¹² „Zamek książąt litewskich w Wilnie“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1872, t. 10, Nr. 251, p. 192–193.

¹³ „Dolny Zamek“, lit. M. Fajansa w Warszawie, rys. N. Orda wg arch. Rossa, *Album widoków Gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Polskiej i Kijowskiej w 3 seriach, zawierający 120 widoków (...) N. Ordy*, Warszawa, Litografija Maksymiliana Fajansa, 1875.

¹⁴ *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*,

- parengė J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, Vilnius, 1968, p. 191: Vilniaus Aukštutinės ir Žemutinės pilių planas, neva sudarytas architektu Rossi 1779 m.
- ¹⁵ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 109. Dréma rašo, kad tais metais Rossi nupiešė didžiųjų kunigaikščių rezidenciją. Data „1793“ nurodyta nepateikiant šaltinio.
- ¹⁶ V. Dréma, *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus Katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius, 1991, p. 221.
- ¹⁷ M. Homolički, „Wilno od poczatków jego do roku 1750“, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, Wilno, 1841, t. 22, p. 89; M. Homolički, „O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku“, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, Wilno, 1843, t. 24, p. 8.
- ¹⁸ M. Homolički, „Wilno od poczatków jego do roku 1750“, p. 89.
- ¹⁹ M. Homolički, „O planach Wilna“, p. 29. M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 2, Wilno, 1839, p. 79 paskelbtas A. Klukovskio litografiotas vaizdas, o J. I. Kraszewski, *Wilno od poczatków jego do roku 1750*, t. III, Wilno, 1841, p. 307 – J. Oziembłowski litografiotas tas pats vaizdas, perpieštas knygos autorius J. Krajevskio. Beje, ši litografia yra Varšuvos nacionalinio muziejaus rinkiniuose: „Ruiny Zamku“, piešė J. I. Krajevskis, litografavo J. Oziembłowski, Gr. Pol. 20435/331.
- ²⁰ *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach (pod red. Izabeli Czartoryskiej)*, Warszawa, 1828, Nr. 238: „Kawał grzymusu z galerii Zamku Wileńskiego – na ścianie Litewskiej Domku Gotyckiego“.
- ²¹ „6. Galeria która Sty Kazimierz Jagiellończyk do kościoła chodził, ułamek grzemu marmurowego iaki się posyła iest z tej galeryi wewnaźr wzięty“, Krokuva, Čartoriskių rinkiniai, Rr. 489: „Widok Zamku Jagiellońskiego rozwalonego do szczętu przez Gubernatora Fryzla, i części katedry wileńskiej w Roku 1802“. Piešinys tušu, monochrominė akvarelė, 33 x 52,1 cm.
- ²² To paties vaizdo variantas – Rr. 490 (37,2 x 55,8 cm), paspalvintas akvarele, meniniu požiūriu prastesnis, bet kitoje lapo pusėje labai profesjonaliai ranka padarytas rūmų ir katedros pastatų brēžynys. Abu atvaizdai publikuoti R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, Vilnius, 2006, p. 37–39, pav. 15, 16, antrasis pateikiama su klaidinga signatūra. Informacija apie šiuos piešinius publikuota *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Warszawa, 1973, Nr. 997, 998.
- ²³ R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, p. 39–40, pav. 17.
- ²⁴ *Vilnius – Lvovas: kultūriniai ir moksliiniai ryšiai. XIX a. I pusė. Retu spaudinių, rankraščių, graviūrų, piešinių, akvarelių, tapybos parodos katalogas*, sud. S. Kulakauskienė, S. Malec, Vilnius, 1989, p. 35, Nr. 19. Įrašas: „Rysowano w Ubieniu (w domu WW. Januszewskich) w czerwcu 1855 rys. i sztach. Rosée (kopią przechował i zostawił August Becu). Widok Zamku Jagiellońskiego rozwalonego do szczętu przez gubernatora Fry ... i części katedry wileńskiej“. Pop., akv., 41,3 x 55 cm. Autorstw prziskrta Johanui Stanisłovui Rosee (g. Volmara, m. 1878 Romoje, mokęsi Peterburge). Ši piešinį mini R. Janonienė, žr. min. veik., p. 39, išn. 109.
- ²⁵ „Zamek książąt litewskich w Wilnie“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1872, t. X, Nr. 251, p. 193: „Przed ostatnim atoli zniszczeniem budowniczy Ross zdjął jego plan w r. 1793, znany w kopiach po zbiorach przechowujących się...“ Šiandien žinome, kad XVIII a. pabaigoje Rusijos karinės administracijos reikmėms 1793–1799 m. buvo padaryta daug Vilniaus miesto planų, tiesa, daugelio jų sudarytojai nežinomi, žr. J. Glemža, „Žemutinė pilis 1793–1799 m. Vilniaus miesto planuose iš Rusijos karo istorijos archyvo“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 383–391.
- ²⁶ Žr. PSB, t. 37/1, sas. 132, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989, p. 136 (Robert M. Kunkel). Tikslėsnij, nors ir fragmentiškai šio architektu veiklos portretą pateikė V. Dréma, žr. „Vilniaus katedros rekonstrukcja 1782–1801 metais“, *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcja 1782–1801 metais*, Vilnius, 1991, p. 218–221.
- ²⁷ St. Loza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa, 1954, p. 262. Neatmesta, kad ši žinio yra M. Homoličkio.
- ²⁸ T. Dambrauskaitė, *Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai. Istoriniai tyrimai. Ikonografija*, II dalis, Paminklų konservavimo institutas, Vilnius, 1986, f. 5-3892 b, byla dabar saugoma Kultūros paveldo apsaugos departamento archyve (f. 5, ap. 1, b. 2790), il. 18: „Vilniaus pilių planas. Nubraižytas karališkojo architekto Rosse. 1760 m.“ (rusų kalba). Šio plano originalo buvimo vieta darbe nenurodoma. Šio savo darbo I dalyje T. Dambrauskaitė reprodukuoja ir kitą to paties plano variantą „Plan Dolnego Zamka i dolnego Pałaca W. W. Xiążąt Litew. i innych budowlów należących do okręgu zamkowego zrysowany przez Architektora Króla. Rosse 1779 r.“, jo nekomietuoja ir nenurodo originalo saugojimo vietas. Žr. T. Dambrauskaitė, *Vilniaus Aukštutinės pilies kunigaikščių rūmai*, I dalis, f. 5-3892 a (KVAD archyvas, f. 5, ap. 1, b. 2789, l. 30).
- ²⁹ Varšuvos nacionalinis muziejus: „PLAN Pałacu Xt. Jagiełłów z przyległymi budowlami w roku 1794“. Piešinys, paspalvintas akvarele, išrištas i didelį XIX a. piešinių albumą, sign. 18700/592/76 arba 145073 MN. Publikuotas R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, p. 29, il. 10.
- ³⁰ W. Zahorski, *Katedra Wileńska*, Wilno, 1904, reprodukcija tarp p. 16 ir 17. Datuojamas 1779, priskiriamas „Kosse“.
- ³¹ W. Kieszkowski, „Dolny Zamek Wileński“, *Arkady*, 1937, t. 3, Nr. 10, p. 506; N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989, il. 21, p. 42 (plano variantas su užrašais rusų kalba, greičiausiai tas pats, kaip ir T. Dambrauskaitės).
- ³² Plačiau apie ši planą rašė R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, p. 29–30.
- ³³ Ten pat, p. 30.
- ³⁴ П. Н. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях империи*, (СПб), вып. 1–6, 1868–1874.
- ³⁵ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 48.
- ³⁶ П. Н. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях империи*, т. 6, 1874, 1, 2.
- ³⁷ Tai pastebėjo Rūta Janonienė, žr. R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, išn. 74. Autorė ne visiškai tiksliai vadina Batuškovo publikuojamą planelį 1794 m. plano kopija.
- ³⁸ Žr. V. Dréma, *Dinges Vilnius*, il. 115, 117.
- ³⁹ Dokumentą pirmasis publikavo Euzebius Łopaciński, E. Łopaciński, „Opis terenów wokoło katedry i zamku wileńskiego z r. 1719“, *Prace i materiały sprawozdawcze Sekcji historii sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. III, 1938/1939, p. 94–100. Dokumente minima, kad prie rytinio senųjų vyskupų rūmų kampo primūrytas kunigo pakustodo butas („...od wschodu słońca przy rogu alias Koncu murek, wystawiony do Mieszkania Jmśc Xiedza pod Kustoszem...“, p. 94).
- ⁴⁰ LVIA SA 3380: *Taryfa Dymów Miasta Wilna wedle Lustracyi 1790 r.* ..., l. 19.
- ⁴¹ V. Dréma, *Vilniaus namai archywą fonduose. V knyga*, Vilnius, 2002, p. 119–174, il. 18.
- ⁴² Ten pat, p. 149, 173, 174.
- ⁴³ „Planъ города Вильно“, sudarė Kaminskis ir S. Smolikovskis, 1837 m. Varšuvos nacionalinis muziejus, Kartografijos rinkiniai, C-IV-769.
- ⁴⁴ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 52, pav. 44.
- ⁴⁵ I. Ilarienė, „Trzy żemelapie, reprezentujant Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: iš kartografinės ir ikonografinės medžiagos paiešką Drezdene ir Berlyne“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 377.
- ⁴⁶ M. Morełowski, *Objaśnienia planu Wilna Fürstenhoffa*, rankraštis, Wrocław, Ossolineum, rps 14840/III, l. 3.
- ⁴⁷ V. Dréma, *Dinges Vilnius*, p. 40.
- ⁴⁸ M. Morełowski, *Objaśnienia planu Wilna Fürstenhoffa*, 1. 3. I. Ilarienė minėtame straipsnyje žodį „Wieża“ plano legendoje perskaitė „Wilza“. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa, 1995, t. 6, p. 318 nurodo, kad lenkų kalboje žodis wieża reiškia ir turma, wieżenie, t. y. „kalėjimas“, o kalindava senovėje ir bokštuoje, ir giliose duobėse („dno, siedzieć na dnię“).
- ⁴⁹ Abu publikavo R. Janonienė, „XVI–XIX a. Vilniaus Žemutinės pilies ikonografiniai šaltiniai“, pav. 9 ir 14. Autorė susiejo pilių planą ir rūmų fasado piešinį su Vilniaus architektu Martynu Knakfusu.
- ⁵⁰ I. J. Kraszewski, „Bramy i mury w Wilnie (Wyjatki z historii Wilna. Z niedrukowanych jeszcze tomów udzielone redakcyi Tygodnika literackiego, Poznań, 1839, Nr. 17, p. 133–134. Pažymėtina, kad straipsnis išspausdintas laikraštyje, leidžiamame ne carinės Rusijos kontroliuojamoje teritorijoje (1815 m.

vokiečių užimtose Lenkijos Karalystės teritorijoje įkurta Didžioji Poznanės Kunigaikštystė).

⁵¹ M. Brensztejn, *Notatki o Wilnie*. Rankraštis Varšuvos nacionalinėje bibliotekoje, BN rkps IV.10645, 1.54: Ištrauka iš Vilniaus vyskupo J. N. Kosakovskio dienoraščio (pražuvo 1943–1944 m. Varšuvoje, Krasinsku bibliotekoje).

⁵² S. Narębski, „Rozwój Wilna i plan z r. 1817“, *Prace i materiały sprawozdawcze sekcji historii sztuki*, t. II, sas. 1–4, Wilno, 1935, p. 339–345, il.

⁵³ M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 1, 2.

⁵⁴ „Szczętki pałacu królowej Barbary w Wilnie“, *Przyjaciel ludu*, 1840, R. 7, Nr. 25, p. 196–198.

⁵⁵ M. Januszewicz, *Ruiny pałacu Barbary*, rys., akw., 1836/93, Album Varšuvos nacionalinis muziejus. Žr. V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, p. 155–157, il. 210–213.

⁵⁶ Ten pat, p. 52, il. 44. Taip pat žr. M. Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 2007, p. 202.

⁵⁷ Ten pat, p. 53.

⁵⁸ Krokuvos nacionalinis muziejus, MNK N I 86428: „Plan miasta Wilna z czasów Olgierda. Rysował Stanisław Adryan Baraniecki, 2 lutego 1845. Kamieniec-Podolski“. Popierius, akvarelė.

⁵⁹ „Планъ города Вильны первой половины XIV столетия“, П. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях империи*, т. 6, 1. 1.

⁶⁰ L. Glemža, „Vilniaus miesto ir pilies ryšiai XVI–XVIII a.“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžjoje*. 2005–2006 m. tyrimai, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 55–56 ir tolesni.

⁶¹ Nevardydami čia daugeliu istorinių darbu, nes juos jau išnagrinėjo savo straipsnyje L. Glemža, paminėsime tik vieną – A. Miškinis, *Lietuvių urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*, Vilnius, 1991, p. 27, il. 7: „XIV a. pradžios Vilniaus schema“, kurioje pagrindinės miesto arterijos – tai Pilies–Didžioji, Rūdninkų ir Trakų–Dominikonų–Šv. Jono gatvės.

⁶² G. Bodenehro leidinio originalas saugomas Varšuvos nacionaliniam muziejui. Taip pat žr. „Du Vilniaus vaizdai XVI–XIX a. grafikoje“, P. Reklaitis, *Prarastosios Lietuvos pėdsakų beieškant*, Vilnius, 1999, p. 200–202, il. 8 ir 9 (Bodenehro ir Čerskio Vilniaus vaizdai autoriaus rinkiniuose Vokietijoje). Komentarą Čerskio išsigytame Vilniaus vaizde cituoja V. Gasiūnas, *XIX amžiaus Lietuvos grafika*, p. 89, išn. 26 (pgl. K. Estreicheri).

⁶³ „Vilniaus miesto planas apie 1550 metus“, Varšuvos nacionalinis muziejus, Gr. Pol. 3635. Litografija, J. Oziemblovsksis, Vilnius. Publikuotas I. J. Kraevskio *Vilniaus miesto istorijoje*, žr. P. Reklaitis, „Du Vilniaus vaizdai XVI–XIX a. grafikoje“, p. 197, il. 10.

⁶⁴ J. Markevičienė, „Pamiršta hipotezė, arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV a.“, *Menotrya*, 2002, Nr. 3(28); L. Glemža, „Vilniaus miesto ir pilies ryšiai XVI–XVIII a.“.

⁶⁵ O. Valenėne, „Средневековый Вильнюс. Становление плановой структуры в XIV–XV веках“, *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар им. Академика В. В. Седова*, Псков, 2007, с. 336–353.

⁶⁶ Už sudarytų galimybę susipažinti su šiuo rankraščiu dėkoju architektūros istorikui prof. Robertui Kunkeliui.

⁶⁷ Ypač vertingų žinių apie Z. M. Čaikovskį pateikė savo atsiminimuose architektas V. Mikučianis, *Norėjau dirbt Lietuvoje*, Vilnius, 2001, p. 50–51.

⁶⁸ Žr. T. Sakalauskas, *Missae Vilnensis*, V., 2006, p. 290–291: Sigito Lasavicko mirtis Odminų skvero užstatymą planuojuant, 1998 m.

⁶⁹ O. Valenėne, „Средневековый Вильнюс. Становление плановой структуры в XIV–XV веках“.

⁷⁰ *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy voyageur, diplomate et moraliste*, red. Ch. Potvin, Louvain, 1878.

⁷¹ Pastarasis populiарesnis, žr. P. Klimas, *Ghillebert de Lannoy: dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1414 ir 1421 m.)*, Kaunas, 1931.

⁷² Žr. N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989, p.139–140; N. Kitkauskas, *Vilniaus katedros požemiai*, Vilnius, 1994, p. 21.

⁷³ T. Venclova, *Vilniaus vardai*, Vilnius, 2006, p. 18.

⁷⁴ *Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžjoje*. 2002–2004 m. paieškos, Vilnius, 2006, p. 61; K. Katalynas, *Vilniaus plėtra XIV – XVII a.*, Vilnius, 2006, p. 60.

⁷⁵ Lietuvos dailės muziejaus archyvas, B-5, R 291.

⁷⁶ „Potym przybyłem do głównego miasta Litwy, zwanego Wilno, w którym jest zamek położony bardzo wysoko na piaskowej górze, otoczony /zamknięty/ kamieniem, ziemią i murem /mur cyklopowy/, wewnętrz jest całkiem zbudowany z drzewa; i zstępnie obręb rzeczonego zamku ze szczytu góry dwoma szrankami zamkniętymi murami na dwie strony, aż do dołu, w którym to obrębie znajduje się wiele domów. A w rzeczywistym zamku i obrębie przebywa zwykłe wspomniany książę Witold, Książę Litwy, i ma swój dwór i swoje mieszkanie. I bieży blisko powyższego zamku rzeka, która ciągnie i prowadzi swój bieg i swoje wody wśród miasta niezręcznego /nieporządnego/, która rzeka nazywa się Wilna. A nie jest miasto zwarte /co do kształtu/ w sobie /gęsto zabudowane/, ale jest długie i wąskie z góry na dół idące, bardzo źle zabudowane drewnianymi domami; i są w niem niektóre kościoły z cegły. A nie jest rzeczywisty zamek /miasto/ na górze zamknięty /otoczony/ jak bulwarami /wałami/ z ziemi i drzewa wzniesionymi na sposob muru.“

Podaje należytym tłumaczeniem tekstu de Lannoya, gdyż u Lelewela jest kilka niedopatrzeń, a rzeczy przepuszczane są bardzo cenne.

⁷⁷ Lietuvių tyrinėtojai tokio termino nevarotoja. *Encyklopedia Gutenberga* (b. m., Kraków, t. III, p. 199; t. XI, p. 47) aiškina, kad mūras, kai dideli laukai akmenys sudedami be skiedinio, – tai kiklopų mūras, pasak antikinių padavimų, žinomi Peloponeso pusiasalyje ir Mikénouose pastatai buvo pastatyti mitinių būtybių; tokio mūro pastatą liekaną yra Maltoje, datuojami 7–5 tūkst. prieš Kristą. Lietuvių istoriografinio nurodoma, kad seniausios LDK pilų sienos (Kauno, Krėvos, Medininkų, XIII–XIV a. sandūra) mūrytos iš akmenų surišant skiedinu, žr. *Lietuvos pilys*, Vilnius, 1971, p. 18–20; S. Mikulionis, „Vakarų Europos ir Bizantijos architektūros tradicijos XIII–XIV a. Lietuvoje“, *Europos dailė. Lietuviškieji variantai*, Vilnius, 1994, p. 40–41.

⁷⁸ Lietuvos dailės muziejaus archyvas, B-5, R 291, l. 1–2 v. 3.

⁷⁹ Lietuvos dailės muziejas, G 554: „Vilnius Vytauto laikais. 1385–1400“. Z. M. Čaikovskis, 1940. Pop., pieštukas, paspalv. akvarele, 44,2 x 56,4 cm. Signuotas.

⁸⁰ Lietuvos dailės muziejaus archyvas, B-5, R 291, l. 3.

⁸¹ Ten pat, l. 2.

⁸² Plg. O. Valionienė: „Sistema Pilų kompleksas – Pilis g. – Rotušės aikštė (il. 4), kuri sudaro dabartinės miesto struktūros pagrindą, negalejo būti tokia iš pradžia.“ Toliau autorė pateikia šiuolaikinių tyrimų duomenis, žr. O. Valenėne, „Средневековый Вильнюс. Становление плановой структуры в XIV–XV веках“, p. 339.

⁸³ Plg. O. Valionienė: „Ankstyvųjų bažnyčių (XIV–XV a. pr.) sankaupa susidarė prie antrėilių gatvių ir net be jokio ryšio su jomis. Šios praradusios ryšį su miestu bažnyčios ir yra ne kas kita, o chronologiskai užfiksuoti dingusios Vilniaus struktūros mazgai. Viena iš reikšmingiausių – pirmoji parapinė – Šv. Jono bažnyčia [...] iš pirmo žvilgsnio išsidėsčiusi prie dviejų svarbiausių gatvių, bet... fasadu į kiemą [...] Vadinas, egzistavo kitas kelių susikirtimo centras, prie kurio ir stovėjo ši bažnyčia.“ Žr. O. Valenėne, „Средневековый Вильнюс. Становление плановой структуры в XIV–XV веках“, p. 339–341.

⁸⁴ Lietuvos dailės muziejaus archyvas, B-5, R 291, l. 31–34.

⁸⁵ Reikia pažymeti, kad senas mūras prie Dysnos gatvės nesenai pastaciūs naują gyvenamajį namą su požeminiais garažais iš dalies jau sunaikintas – B. R. Vitkauskienė.

⁸⁶ Plg. O. Valionienė: „Taigi ryškėja viena iš pagrindinių XIV a. pilis. Vilniaus karkaso linijų (il. 9): kelias, kirtęs visą miestą iš Selių į Lydą ir Rūdininkus.“ Il. 8 ir 9 autorės nužymėtas dingusio kelio rudimentas, išvedantis pro Šv. Jono bažnyčią į trijų bokštų sistemą prie pilies vartų Šv. Magdalenos bažnyčios rajone, idealiai atitinka Z. M. Čaikovskio ižvalgą.

⁸⁷ Z. M. Czaykowski, „Krzywy gród“, *Prawda wileńska*, 1941, sausio 28 (Nr. 22), p. 5. Čia reikia paaikiinti, kad Z. M. Čaikovskis buvo išsiitinęs, jog XIV a. pabaigos Vilniuje buvo trys pilys: Aukštutinė/Žemutinė, Kreivoji (Kreivasis miestas toje Vilniaus vietoje, kaip matome jo nubraižytame plane) ir Bokšto/Subačiaus gatvių rajone, Barbakanas – Subačiaus vartai.

⁸⁸ Kultūros paveldo centro archyvas, F 6-3862. „Kreivasis miestas“. Spaudinys, 68,5 x 45,2 cm. Legenda: „Kalnas /góra/ Krzywy Gród i Zamek Wyższy WERDER około roku 1300 co w 150 lat potem zostało jednolitym miastem i urobiła się nazwa WILNO. Z oryginału inż. Czajkowskiego kopie w 1941 r. inż. Biszewski wykonał w Wilnie.“